

Міністерство освіти і науки України

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України та методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

Християни та варвари в римській армії I–V ст.

Студента II курсу, групи СОІ-2м
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (історія)»

Мандибура Романа Романовича

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Щербін Лілія Василівна

Рецензент:

Доктор історичних наук, професор

Борчук Степан Миколайович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ – 2022 р.

Зміст	
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	7
1.1. Аналіз джерел.....	7
1.2. Історіографія проблем.....	11
Висновки до розділу 1	36
РОЗДІЛ 2	38
Варваризація римської армії та соціальні аспекти участі варварських елементів в римській армії.	38
Висновки до розділу 2	53
<u>РОЗДІЛ 3</u> ХРИСТІЯНСТВО ЯК ВІЙСЬКОВИЙ ЕЛЕМЕНТ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У I-V СТ.	54
3.1 Соціальне становище християнського населення Римської імперії у I-V ст.	54
3.2 Військово-політична роль християнського населення в державі.....	64
Висновки до розділу 3	69
РОЗДІЛ 4 ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНО ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 6 КЛАСІ	70
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ	84

Анотація

Римська імперія стала основою античних цивілізацій в якій продовжилися традиції і здобутки попередніх поколінь. Рим зробив неоціненний внесок в історію усіх європейських цивілізацій і можна сказати, що він відчувається до сьогодні. Військова сфера є найвищим показником розвитку суспільства, оскільки часто армія є запорукою фізичного виживання етносу, держави. Тому в армії найскравіше проявляються усі особливості і тенденції розвитку і існування соціуму, тому дослідження різних аспектів військової машини Римської імперії безумовно дозволить краще зрозуміти феномен Риму.

У магістерській роботі досліджується участь і роль варварів і християн у римській армії. У роботі проаналізовано і досліджено основні фактори які повпливали на збільшення частки варварів у війську Риму, узагальнено юридичний статус та категорії варварського елемента у війську. Досліджено історіографічні та джерельні підвалини порушеного питання. Проаналізовано еволюцію релігійних вірувань римлян, зміну ставлення до християнської релігії, узагальнено особливості участі християн у військових справах імперії.

Ключові слова: Рим, Римська імперія, християнство, варвари, армія.

ВСТУП

Актуальність теми. Римська імперія формувалася як багатонаціональне державне та військово-політичне утворення. Стародавні римляни завжди були агресорами, війна для них була звичайною справою та одним з найпоширеніших способів заробітку. Римська держава залишила неоціненний спадок після себе, фактично вся Європейська і не тільки історія, право, культура, військова справа є в деякій мірі нащадками давньої античної культури. Можна сказати що Римська імперія заклала підвалини державності як такої, з централізованістю, всеосяжністю, мультикультурністю. Вивчення римського суспільства через призму армії дає краще зрозуміти структуру та особливості побудови римського суспільства, провести паралелі із сучасним суспільством та армією. Актуальність дослідження спричинена зростаючим інтересом до військової тематики зважаючи на останні події.

Мультикультурність та мультиетнічність Римської імперії є важливим феноменом, який актуально досліджувати сьогодні. Актуальність теми посилюється, відсутністю у вітчизняній літературі спеціальних та узагальнюючих праць з цієї тематики, тому таке дослідження відповідає потребам і запитам наукової та суспільної думки.

Об'єктом дослідження є соціальна та релігійна складова Римської армії у I-V ст.

Предметом дослідження масштаби та особливості участі християн та варварів в Римській армії у I-V ст.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні участі варварського та християнського населення в Римській армії у I-V ст.

Завдання дослідження:

- провести евристичну роботу і визначити джерельну та історіографічну базу дослідження;
- дослідити варварську соціальну складову Римської армії у I-V ст.;
- визначити та проаналізувати вплив християнського населення на Римську армію.

Територіальні межі роботи охоплюють територію Римської імперії на момент I-V ст. Західна частина – Іспанія, Галлія, Британія та Італія. Східна частина – Греція, Анатолія, Сирія, Єгипет.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період I-V ст.

Стан наукової розробки. Перші повноцінні історіографічні роботи з розроблюваної тематики з'явилися на початку XIX ст. Основоположником можна назвати Георга Бартольда Нібура, засновника історико-критичного методу. Видатний французький історик М.Дюро де ла Малль дав значні свідчення про військове мистецтво варварів в складі римської армії. Серед російських вчених можна назвати таких вчених як Д.Л. Крюков, Т.Н. Грановский и С.В. Ешевский. В своїх роботах порушували питання варварів і християн Маркс і Енгельс. Важливу роль в розробці цієї проблематики відіграв німецький вчений історик Моммзена, французький Фюстель де Куланж і А.Валон. Варто згадати про фундаментальну роботу Ч.Меріваля «Історія римлян в епоху Імперії».

Джерельна база дослідження має комплексний характер та складається з: 1) джерел особового походження; 2) літературні джерела (художні та публіцистичні твори); 3) фонових джерел, які стосуються появи та поширення християнської релігії на землях Римської імперії в цілому.

Методологія дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності та всебічності. Завдяки ним стало можливим комплексне дослідження стану соціальної проблеми (співіснування християн та варварів) в Римській імперії. Принцип історизму дозволяє нам розглянути актуальність даного дослідження. Також використано специфічні методи дослідження літературознавчої методології для аналізу джерельної бази дослідження.

Наукова новизна роботи. У даній роботі вперше у вітчизняній історіографії комплексно досліджене питання соціальних та релігійних особливостей римської армії.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані наукові результати можна застосовувати для дослідження розвитку військової справи в Римській

імперії на законодавчому, релігійному та соціальному рівнях, зокрема через призму правління римських імператорів відповідно до хронологічних мед дослідження.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел та літератури та додатків. Загальний обсяг дипломної роботи становить 86 сторінки.

РОЗДІЛ 2 ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Аналіз джерел

Джерельна база дослідження має комплексний характер та складається з: 1) джерел особового походження; 2) літературні джерела (художні та публіцистичні твори); 3) фонових джерел, які стосуються розвитку військового питання в Римській імперії в цілому.

Найбільшу цінність з точки зору інформації про роль варварів і християн в римській армії становлять писемні джерела.

В епоху Імперії підвищений інтерес до літератури, яка була характерна для того часу, почав змінюватися іншими запитами. Природничі науки, важливі для розвитку соціального питання, військової справи та сільського господарства і укріплення техніки, економічно не стабільного римського суспільства, архітектура, гірничі та військова справи почали грати більш значну роль. На літературному поприщі з'являються письменники вже іншого складу: це енциклопедисти, які шукають у своїх роботах найрізноманітніші питання, що починаються з питань мистецтва, медицини та техніки. На відміну від найбільшого енциклопедиста епохи республіки Варрона - ці письменники не намагаються поєднати наукові заняття з поетичною або політичною діяльністю і обмежити себе, правда, надзвичайно широким кругом так званих реальних дисциплін. Такі письменники, як Пліній Старший з його 37 книгами "Природничої історії" або Цельс, який написав свою "Artes", є типовими представниками нового напрямку в літературі [1].

Відмінною рисою наукової літератури цього часу було те, що в ній як би підводилися підсумки наукових досягнень по різних векторах знань і у всіх працях висвітлювалися чисто практичні цілі: навчити читачів застосовувати на практиці ці або інші знання. Зібраний спеціальний матеріал розподілявся систематично, але без будь-якої роботи у внутрішньому єдинстві, і тому нерідко разом виявлялися абсолютно суперечливі думки, а наряду з науковими досягненнями багато уваги приділялося різним питанням і небилицям. Такий некритичний підхід до подібних

джерел у багатьох випадках робив цінність цих робіт дуже сумнівною і, крім того, дуже перешкоджав можливість встановити власні погляди автора та його точку зору на те чи інше питання [13, с. 103-120].

Ціну інформацію можна почерпнути із праць Тіта Лівія. Проте більше інформації про досліджувану тему знаходимо в другій книзі праці Веллея Патеркула який доводить свою розповідь до 30.р н.е. Основну увагу автор приділяє військово-політичним подіям, зокрема згадує про походи Цезаря в Галлію, подає свідчення про гальські та германські племена на кордонах імперії.

Про військові події в імперії розповідає в другій книзі « Едіт римської історії, про всі війни за 700 років» Луцій Анней Флор, який писав в II ст. н.е під час правління Андріана.

У географо-етнографічному нарисі "Про походження германців і місцеположення Німеччини" (або просто "Німеччини") Тацит розповідає про суспільство, яке на його думку, було антиподом римському, постійно проводячи порівняння між римлянами і германцями. На основі деяких особливостей викладу матеріалу дослідники зробили висновок, що Тацит не був особисто знайомий з описуваною країною. "Діалог про ораторів" містить не багато конкретних історичних фактів, але він дуже важливий для розуміння ідейно-політичної спрямованості творчості Корнелія Тацита.[15]

Римська історіографія навіть у період свого найвищого розквіту, не змогла повністю звільнитися від ряду специфічних рис та установок. Будучи органічною і невід'ємною ланкою античної історіографії в цілому, римська історіографія дещо уособлювала собою певний напрямок у її розвитку. Таким чином, основними джерелами з даного питання є твори Тацита та Светонія, на які опирається римська історіографія більш пізнього періоду. Про них збереглося небагато відомостей, які дозволяють простежити особливості характеру кожного з істориків та відображення цих особливостей у написанні твору.[15]

На нашу думку найбільш розлогі відомості про участь варварів в римській армії дає саме Амміан Марцелін, римський письменник пізнього періоду. Його книги під назвою «Діяння» містить багато інформації про участь не римських

елементів у війську. Він детально подає які саме народи брали участь у війнах разом із римлянами. Аналізує умови на яких варварські та римська армія співпрацювали [4].

Рабовласницький спосіб виробництва за умов Римської держави досяг найвищого розвитку на період з кінця III ст. до н. е. до II. н. е.; з кінця II. настає важка загальна криза рабовласницького способу виробництва, яка протягом III та IV ст. поступово, але неухильно втрачає свою життєздатність та у V ст. зживає себе; разом з ним іде в небуття античний Рим.

Проте щоб зрозуміти римське суспільство а відтак і структуру і особливості війська імперії потрібно розуміти і фундаментальні підвалини Римської імперії, одне з яких рабовласництво.

«Господар огляне худобу; влаштує розпродаж: продасть олію, якщо вона в ціні; продасть вино, лишок хліба, старих волів, зіпсовану худобу, зіпсованих овець, шерсть, шкури, старий віз, залізний лом, старого раба, болючого раба; і якщо є що зайве, то продасть. Хай господар буде швидкий на продаж, не на покупку.

Ось обов'язки вілли (управителя вілли): завести гарний порядок; дотримуватись свят; чужого до рук не брати; своє ретельно охороняти; рабам не дозволяти сваритися; якщо хто в чому завинив, добре покарати, дивлячись по провині.

Раби не повинно жити погано: нехай не мерзнуть і не голодують. Нехай примушує їх працювати: легше втримає від провин і злодійства. Якщо вилик не захоче худа, худа не буде. Якщо він допустить, нехай господар того не залишить безкарним. За хорошу роботу нехай дякує, щоб і іншим хотілося чинити правильно. Вилик не повинен тинятися без діла; він завжди тверезий і нікуди не ходить на обід. Рабов змушує працювати; стежить, щоб робилося те, що наказав господар. Нехай не вважає себе розумнішим за господаря» [18, с. 123-128].

«Тепер розповім про засоби, якими обробляють землю. Дехто вважає, що це люди та ті, хто людям допомагає і без кого неможливо обробляти землю. Інші виробляють потрібний розподіл: є знаряддя говорящі, безсловесні та німі. До тих, хто говорить, відносяться раби, до безсловесних - воли, до німих - вози

Характер типових взаємин пана та раба влучно передає лаконічне римське прислів'я: «Скільки рабів, стільки ворогів». » [18, с. 123-128].

Сенека, римський філософ I в., визнавав, що з гніву рабів людей загинуло щонайменше, ніж з гніву царів [18, с. 143-145].

Щодо джерел які стосуються християн то перш за все можна згадати Тацита і його твір «Аналли» який в загальному погано ставився до християн, тому варто з уважністю брати до уваги його свідчення [15]. Також Пліній Молодший, був намісником Віфінії, досліджував побутовість та обрядовість християнських общин. Добре зрозуміти ставлення римлян до християн дають праці критиків християнства зокрема праці Цельса. Хоча він і безперечно мав упереджене ставлення до християн він все ж дає важливу інформацію, про склад християнський общин, їхнє місце в суспільстві [1].

Важливим корпусом історичних джерел з досліджуваної тематики є праці, листування, державні укази, чиновників, префектів, імператорів. Так префект Єгипту, Гієрокл, був антихристиянином, займався переслідуванням християнських общин в Північній Африці. Написав ряд праць в яких критикував християнство, але дав значну кількість опосередкованих свідчень про участь християн в світському житті імперії [9]

1.2. Історіографія проблем

Для поступового розгляду історіографічного питання даного дослідження, слід звернутися до праць, які характеризують загальний соціальний та військовий стан держави за попередні століття (I-III ст.), адже це є частиною Римської історії подальших років, також на початку дослідження слід наголосити на роботах, які характеризують становище християнського населення Римської імперії та загальний стан християнства в державі

Народження Ісуса Христа, його вчення стало поштовхом до розповсюдження християнства та його становлення як світової релігії, яка пройшла досить довгий та болісний шлях. Спочатку це була секта, яка потім перетворилася в міцну організацію. Світову релігію слід розглядати, в першу чергу, як продукт суспільного розвитку, через призму якого розглядається соціальний характер та умови виникнення християнства.

Першоджерелом з історії та розповсюдження християнської релігії є Біблія, а саме Новий Заповіт, в якому акцент робиться на союзі Бога з людством через Ісуса Христа, також розповідається про основні вчення Ісуса Христа та діяння святих апостолів та їх не легкий шлях до Римської імперії. Однак Біблія розглядає християнство поряд з іудаїзмом та язичництвом, говорячи про те, що всі рівні перед Богом:” У Христі – спасіння і для юдеїв, і для язичників ” . Також з Біблії ми дізнаємося про єдність перших християн, мається на увазі тих людей, які вірили словам святих апостолів, про початок гоніння на християн. Навіть тоді, коли християнство вже дійшло до Риму, воно ще залишалося сектою. Але не варто забувати, що це держава, яка прийняла християнство як релігію офіційну, одна з перших [5].

Римська імперія стала колыскою християнської релігії, про що ми дізнаємося з античних джерел, які досить довгий період не мали достовірних відомостей. Наприклад, римський історик Корнелій Тацит у своєму творі ”Аннали”, коли повідомляє про пожежу в Римі (яка сталася за часів правління імператора Нерона)

пише, що імператор Нерон звинуватив саме християн у Великій римській пожежі (нібито для того, щоб відвернути від себе чутки). Повідомляє також про те, що християнство прийшло у Рим з Іудеї, він вважає його сектою, зображує картини страти християн. Негативне ставлення Тацита до християн ґрунтувалося, по всій ймовірності, на порожніх чутках про їх страшні таємні обряди. [15,с.143]

Але у I ст. н. е. християнство ще не було широко розповсюдженим і не зважаючи на ставлення римського суспільства, гоніння проти християн ще не мали широкого розмаху. Деякі відомості про перших християн містяться також у творі під назвою "Життя дванадцяти цезарів", автором якого є римський історик Гай Светоній Транквілл (коли розповідається діяння імператорів Клавдія та Нерона). Автор наголошує саме на ставленні римлян до християнства, пише, що воно було традиційно презирливе. Оскільки християнська релігія була ще досить новою для римського суспільства, таке відношення було цілком передбаченим, адже на той момент римляни мали свої релігійні традиції [10].

Важливими давньоримськими джерелами також є листи Плінія Молодшого, який на той час був намісником Віфінії до імператора Траяна, в яких він пише про свої переживання та сумніви стосовно покарання християн та звертається до імператора за порадою. Він не знає як до них ставитися, але все-таки вважає християн злочинцями, серед яких були і римські громадяни (яких як наголошує сам Пліній Молодший відправляв до Риму). Він також повідомляє, що склалися навіть певні списки людей, які заперечували, що вони християни або були ними [1, с. 14- 25]. Проводилися перевірки, християн допитували, ставили експерименти. З цієї переписки також чітко видно, що навіть в таких умовах ті, хто вважали себе християнами жили за своїми звичаями та дотримувалися заповідей. Вони створювали таємні товариства на честь Ісуса Христа, про які теж йдеться у листуванні. Пліній Молодший вважає, що ця справа заслуговує детального обговорення (дотримується поради імператора Траяна), адже християнство починає поширюватися. Пліній пише, що люди знову почали відвідувати храми,

урочисті служби тощо. Але пише, що це можна зупинити, якщо буде розкаяння [1,с.22]

Імператор Траян у своїй відповіді цілком підтримує Плінія щодо розслідування справи християн. Він писав, що тих, хто зможе відректися від християнства слід помилувати. Ці листи датуються 112 р., загалом вони відображають стан перших християнських общин на початку II ст. н.е. та їх відносини з римською владою [13,с.78]. Важливими в даному дослідженні є також роботи римського вченого – енциклопедиста та письменника Марка Теренція Варрона, який у своїх роботах описував ієрархічне життя суспільства через призму культурної складової. Наприклад, у творі “Людські та божественні давності” в рамках культурного аспекту автор проводить паралелі між язичницькими віруваннями та християнством, тобто характеризує життя різних прошарків населення Римської імперії, а саме варварів та християн. Твір “Про походження римського народу” присвячено в основному корінному населенню римського народу, а саме варварам, які пройшли певний етап асиміляції з етрусками. Автор характеризує їх соціальне становище та військовий аспект, адже варвари приймали активну участь у війнах та фактично до III ст. склали значну частку в римській армії [17].

Ще одним автором, який розглядав життя римського суспільства через призму військового аспекту був філософ, поет та державний діяч Луцій Анней Сенека [18]. У своєму творі “Про спокій душі” активно пропагував діяння людині винятково на користь державних інтересів. Він був прихильником того, що життя кожного залежить від його громадських діянь. Людина, яка певний час відслужила на користь держави, тільки після цього має право на власне дозвілля. В його творі теж йде мова про армію. Він також пропагував доктрину про “братство людей”, тобто мирне життя суспільства, яке могло бути різним за певними критеріями (наприклад, різні вірування, походження тощо) [18,с.56].

Представником більш матеріальної точки зору співіснування двох гілок римського суспільства (християн і варварів) був поет і філософ – матеріаліст Тит

Лукрецій Кар, який у своєму творі “Про природу речей” розглядав світ як матеріальне явище, тобто спочатку виникає матерія, а потім суспільство, держава і право. Він був абсолютним противником війн та закликав суспільство до мирного співіснування. Представниками цієї матеріалістичної школи були також Демокрит та Епікур. За їх вченням мирне існування різних прошарків населення Римської імперії можливе лише після укладення людського договору [9, с. 65-70].

Римський географ, історик та мандрівник грецького походження Страбон описував в основному війни, в яких безпосередньо брала участь римська армія (наприклад, Мітрідатові війни). Також велику частку в його роботах (17 томів) становив опис саме географічних даних різних країн, материків та континентів (Кавказ, Боспорське царство, Іспанія, Галлія, Британія, Італія, Північна і Східна Європа, Балкани, Греція тощо). Він описував різні народи, їх звичаї та культуру. Опис римського суспільства також був присутній в його творах, переважно стосувався варварського прошарку, їх звичаїв, образу життя та культури. [13]

Ще однією монументальною пам’яткою історії Риму є праця римського історика Тіта Лівія “Історія від заснування Риму”. Він був прихильником республіканського ладу, тому у своїх творах описує саме релігійний та ментальний конфлікт між прошарком варварів та християнським населенням в римській армії, говорячи про те, що така полеміка утворилася внаслідок існування культу імператорів в Стародавньому Римі її залежала в основному від державної політики римських імператорів (наприклад, перебудова стародавніх храмів та відродження древніх релігійних ритуалів) [7, с. 18-20].

Досить цікаву інформацію про християнство містить також твір “Іудейські старожитності” [2]. відомого єврейського історика Йосипа Флавія. Багато часу в історичній науці його твір мав сумнівний характер, але не зважаючи на це, його праця вважається важливим джерелом з історії первісного християнства, оскільки згадується ряд іудейських проповідників, які, нібито, були прототипами для ранніх напівміфічних персонажів стародавніх християнських легенд. Він пише, що саме Понтій Пілат був першим, хто вніс до Єрусалиму зображення імператорів, не

зважаючи на те, що це було заборонено законом. У цей час жив Ісус Христос, він був мудрим наставником тих, хто сприймав істину. За це Понтій Пілат засудив його до роз'яття на хресті, але ті люди, які любили і вірили в нього, мали надію на його воскресіння. Автор детально описує кожен день з життя Ісуса Христа. Також Йосип Флавій у своєму творі подає деякі відомості і про долю іудеїв: ”У цей час з Іудеї тікала людина, яка боялася звинувачень в порушенні деяких законів і покарання за це. Взагалі це була мерзенна людина. Він на той час проживав у Римі та об'єднався з трьома подібними йому негідниками. До них приєдналася Фульвія, почесна жінка, яка прийняла іудаїзм. Вони переконали її послати пурпур і золото до Єрусалимського храму, і коли та здала їм це, то вони привласнили його собі, що і було їх початковим наміром. Тіберій, якому за бажанням Фульвії повідомив про це чоловік її Сатурнін, який був із імператором у дружніх стосунках, розпорядився вигнати з Риму всіх юдеїв. Консули вибрали з них чотири тисячі людей і послали їх як солдатів на острів Сардинію. Набагато більше, проте, вони втратили, тому що ті відмовилися від участі у військовій службі, завдяки забороні цього юдейськими законами.”[2,с. 132-135].

Цікавим джерелом є також апологетика ранньохристиянської доби, діалог античних істориків дає розуміння того, як ставилося до християнства римське суспільство. До II ст.н.е. відноситься написаний християнським апологетом Мінучієм Феліксом діалог ”Октавій” [9, с. 75-101]. Оскільки головною підставою його суджень є чутки, таке джерело не може вважатися достовірним (хоча він наводить логічні докази), але його праця важлива, адже вона є першою латинською апологією. У творі подається опис істинної віри християн та їх життя. Це диспут між християнином Октавієм Януарієм і язичником Цецилієм Наталієм - друзями автора Марка М. Фелікса - римського адвоката. Введення накреслює живу картину: противники, які обрали суддею в їх суперечці Мінучія Фелікса, розташувалися в Остії на морському березі. Цецилій виступив за скептицизм, проте захищав і віру богів, якій Рим зобов'язаний своєю величчю і нападав на християнство, як обман, противний розуму і моралі.

У III-IV ст. н.е. критика античного християнства стає більш змістовною та доказовою, оскільки опирається на аналіз книг ново заповітного канону. Наприклад, елінізований сирієць Порфірій, який пише лише з позиції здорового глузду та дещо спрощує складні догматичні положення. Він захищав язичництво від нападів християн, хоча при цьому в галузі основних ідей і понять він виявив значну близькість до християнського світогляду. Критикуючи християн, Порфірій насамперед аналізується писання: він неодноразово цитує чотири новозавітних Євангеліє і послання Павла; в одному місці він посилається на не визнаний церквою Апокаліпсис Петра; зіставляючи між собою Євангеліє, виявляє їх внутрішні протиріччя. Уривок з Апокаліпсису Петра опублікований в книзі А. Б. Рановича "Першоджерела з історії раннього християнства". Використання його Порфірієм говорить про те, що апокриф був досить популярний на рубежі III-IV ст. [13,с.44]

Про християн писав також римський імператор Юліан Відступник, він розповідає біблійні легенди та дотримується думки, що все це справжні байки. Єпископ карфагенський Кіпріан (III ст.) з обуренням писав, що люди, приходючи на нелюдські і жахливі подання, не соромляться того, що їх прагнення до розваг є головною причиною кровопролиття і вбивств. Але час минав, і про християн стали писати більше. Правда, ще в II ст. воно для своїх критиків залишалось лише одним з багатьох помилкових і безглузвих вірувань, яких раціонально мислячі античні письменники не могли прийняти. При цьому, наприклад, знаменитий сатирик Лукіан навіть більш зло висміював у розповіді про давньогрецьких богів і сучасних йому лжепророків і віщунів. До християн же, як це видно з його твору "Про смерть Перегріна", він виявив деяку поблажливість: з його точки зору, вони просто неосвічені і довірливі (дають ошукати себе пройдисвітові Перегріну) [6, с. 88-114].

Християнське вчення Лукіана не цікавить, і докладним розбором він не займається, кажучи тільки про віру християн і "розп'ятого мудреця", який вселив їм, що вони брати. Були також свідчення, які не мали доказів, наприклад, у творі Гієрокла (був римським намісником у Віфінії) – "Правдолюбивое слово" (IV ст.). Він писав:"Христос вигнаний євреями зібрав шайку з 90 людей і зайнявся

розбоєм”. З його суджень видно, що автор як і багато тогочасних критиків досить зневажливо ставиться до християнства. Деякі джерелознавчі відомості про канон Нового Заповіту також ми дізнаємося завдяки творам християнській апологетиці II-III ст. н.е., яку можна поділити за напрямками:[13].

1. Грецька апологетика. Основними представниками є Юстин Мученик (Сирія), Татіан Ассирієць (Месопотамія), Іринеї Ліонський, Іполіт Римський. Юстин Мученик захищає християнство від звинувачень в атеїзмі, його твердження мають більш філософський характер, особливо, що стосується місії Ісуса Христа у своїх основних творах - "Апологія" та відомий "Діалог с Трифоном іудеєм". За свідченнями Євсевія та Ієроніма, Татіан написав дуже багато книг, але з них дійшла до нас тільки його апологія християнства, а інші відомі тільки за назвами або дуже невеликим уривків. У апології християнства «Промова проти еллінів», написаної Татіаном в православний період його життя, апологет доводить перевагу християнства перед язичництвом за показниками віри, моралі та походження. Тепер треба було викрити вчення гностиків. Святий Іринеї пише своє видатне богословське творіння - книгу під назвою "Спростування хибного знання" Так, наприклад, гностики висунули твердження, що Євангеліє, написані апостолами з натхнення Духа Святого, не є істинними. Гностики запропонували свій твір, яке назвали «Євангелієм істини», хоча воно суперечило канонічним апостольським Євангелієм. Святий Іринеї у своїй книзі обгрунтував, що справжніх Євангеліє може бути тільки чотири, які написані самовидцями Ісуса Христа, апостолами. Адже вони безпосередньо слухали Слово Боже. Іполіт Римський збирав усі відомості, які були написані його попередниками та впорядковував їх.
2. Олександрійська школа, яка характеризується діяльністю початківців християнської філософської спекуляції. До неї відносяться Климент та Оріген. В часи Климента у християнстві вже оформляється розрив між гностицизмом та ортодоксією. Климент в цьому протистоянні зайняв

особливу позицію: він досить жорстко критикує «лже-знання» різних гностичних шкіл, але при цьому намагається ознайомити читача з основами істинного Гнозиса - особливої усної традиції, зберігається в Церкві. За твердженням апологета, цей гнозис не увійшов до канонічного писання Нового Заповіту - Євангеліє і послання апостолів. Оріген став засновником церковної науки в широкому сенсі слова і засновником християнського богослов'я. Він створив церковну догматику і заклав основу системного вивчення християнської і іудейської релігій. Він звільнив християнське богослов'я від завдань апологетичних і полемічних, повідомивши йому самостійний характер і позитивне значення. Він проголосив примирення еллінської філософії і християнської віри, вищої культури з Євангелієм. Так були закладені основи християнського еллінізму, і християнство постало перед освіченим еллінським світом у всій повноті свого духовного багатства.

3. З римської провінції Африки походять перші латино мовні апологети. До них відносяться Мінучій Фелікс (погляди якого вже були охарактеризовані) та Тертуліан. Навернутий у християнство у віці близько 35 років, Тертуліан став священником і захищав свою нову віру з усією адвокатською ретельністю і напором. Саме в цей період Тертуліан пише свої знамениті трактати "О плоти Христовой", "О зрелищах", "К язычникам" и многие другие. Для того щоб зрозуміти найважливіші характеристики філософських поглядів Тертуліана, слід звернутися до його поглядів на ересь як девіацію по відношенню до християнської ортодоксальної віри. Перш за все, з апологетичних творів ми дістаємо відомості про визнання або заперечення достовірності тих чи інших частин ново заповітного канону в перші століття християнства. Крім того, апологети дуже часто цитують ново заповітні книги, опираючись на рукописи, які не дійшли до нашого часу.
4. Теж саме значення, але більш обмежене, мають твори діячів патріїстичного періоду (IV ст.) як східних- Василя Кесарійського (він належав до тих кіл східно-римської знаті, які беззастережно прилучилися до ортодоксального християнства.) , Іоанна Златоуста (в Антіохії, Іоанн Златоуст виголосив

більшість своїх проповідей на Євангеліє від Матвія і від Іоанна і на посланні Апостола Павла. Слід зауважити, що він написав дуже мало систематичних праць: більшість його творів - застенографовані і відредаговані проповіді, спочатку вимовлені усно . В цей же період святий Іоанн набуває пастирський досвід і стає великим учителем християнського життя.) , так і західних-Амвросія Медіоланського (у творах про християнську моральність розкривав перевагу християнської моралі перед мораллю язичників. Відома робота святителя "Про обов'язки священнослужителів" свідчить про глибоке усвідомлення ним пастирського боргу; в ній містяться вказівки не тільки по веденню церковної служби, але і моральні настанови служителям Церкви.) та Августина (мав філософські погляди щодо християнського віровчення).

Уявлення про християн знайшло своє відображення в знаменитому романі Апулея "Метаморфози" [11, с. 48-55]. Власні аргументи Цельса - це зведення християнських догматів до абсурду, встановлення зв'язку найважливіших етичних положень християн з навчаннями древніх філософів, таких, як Платон, притому погано зрозумілими прихильникам нових вірувань, твердження про необхідність дотримання традиційних обрядів. Аврелій Віктор у своїй праці "Про життя римських імператорів" теж подає деякі відомості про християнство, але описує його поряд з життям римських імператорів. Євсевія Памфіла справедливо називають «батьком церковної історіографії», оскільки на відміну від своїх попередників він намагався надати своїй праці характер повноти і систематичності, його твір називається "Хроніки" . Найвідоміша його праця присвячена історії християнства до 324 року, він писав, використовуючи як церковні, так і державні архіви ("Церковна історія") [13,с. 67-71].

Латинський християнський апологет Лактанцій описав у своїх працях пережиті ним події: гоніння на Церкву за Діоклетіана, громадянську війну в імперії і перемогу в ній імператора Костянтина Великого, торжество християнства в Римській імперії. Головна праця Лактанція з числа збережених до нашого часу - апологетичний трактат «Божественні встановлення» в 7 книгах,

адресований імператору Костянтину Великому, - спростовує принципи язичницької філософії і доводить істинність християнського віровчення. Славу історика Лактанцію приніс твір «Про смерть гонителів», що охоплює події історії Церкви і Римської імперії від розп'яття Ісуса Христа до 314 року, з докладним висвітленням подій початку IV ст. [8].

Також ми знаходимо деякі відомості про християнство у праці Орозія "Історія проти язичників", Амміана Марцелліна (IV ст., він займав більш язичницьку позицію), а також у творі Лібанія "Речи". Навіть головна священна книга ісламу - Коран, найдавніші рукописи якої відносяться до VIII ст. н.е., зберігає відомості, запозичені з давньої іудейської та християнської міфології. Звичайно, що Коран не визнає Ісуса Христа, але Ісус посідає місце другого великого пророка після Мухаммеда. В Корані використовується більш апокрифічна література, зокрема Євангеліє дитинства Ісусу Христа. Таким чином, ми маємо великий пласт інформації стосовно ранньохристиянського віровчення. Саме в сприйнятті ворожого чужинця наогул, християнство було шкідливим забобою, а самі християни - ворогами людського роду, адже вони не вклонялися статуям богів-покровителів міста та імператорів, не приносили жертв. Головною цінністю античної критики християнства є відображення ставлення до християнства різних прошарків греко - римського суспільства.

Важливою ланкою в даному дослідженні є також історіографія нового часу. Першим її представником є мислитель, гуманіст, політичний діяч та державний секретар Флоренції свого часу Ніколо ді Бернардо дей Макиавеллі. Він також був прихильником республіканських вчень. Його основними творами з даного питання були "Державець" та "Роздуми з приводу перших 10 книг Тита Лівія" (1513-1516 рр.). Він вважав, що суспільство та його стан породжено політичними вподобаннями державних діячів та імператорів. Його основною філософською концепцією була доктрина моральної стійкості суспільства. Ідеї, які він пропагував у своїх творах були наповнені гуманізмом та вірою в циклічність історії. Іншим представником цієї школи був відомий італійський політичний діяч, дипломат та

історик часів Відродження Франческо Гвічардіні. Ві, як і Ніколо Макіавеллі в першу чергу у своїх творах звертав увагу на стан суспільного ладу та його конфлікти між собою та з державою [26, с. 65-89].

В першій половині XIX ст. історична наука розвивалася під впливом таких потужних течій в громадській думці як класична німецька філософія, особливо теорія об'єктивного ідеалізму Гегеля, важливу роль зокрема і на історіографію римської історії зробили праці утопістів-соціалістів Ш.Фуре і А.Сен-Симона.

Важливий внесок в початки дослідження тематики участі не римського населення в імператорській армії зробив один із видатних спеціалістів в області Римської історії Георг Бартольд Нібур, професор Берлінського університету, який є засновником історико-критичного методу в пізнанні історії. В своїй праці «Римська історія» він через критику історичних джерел аналізує процеси і розвиток римського суспільства, перехід від родового до державного ладу, боротьбу патриціїв з плебеями, а також що стосується нашої теми роль різних етнічних та релігійних елементів в римському суспільстві.[28]

Видатним дослідником який дав багато цікавих ідей щодо ролі і особливості релігії в римській імперії був М.Дюро де ла Малль. Із його численних робіт особливе значення мала «Політична економія римлян» написана під впливом школи англійської політекономіки. Автор зібрав багатий матеріал який стосується економічних,культурних зв'язків римлян із варварськими народами в тому числі і залучення останніх до рядів армії.

Російські та білоруські історики А. Сухов, А. Шмеман, В. Оргіш, В. Федосик, англійський учений А.Х.М. Джонс, німецький дослідник Й. Буркхард та багато інших науковців у своїх роботах висвітлювали різні аспекти цього питання. Спільною рисою всього різноманіття думок і суджень є твердження про тісний зв'язок античної та християнської культур[26, с.55].

Одним із компонентів римської «офіційної» релігії в цей період був культ генія імператора. Його розквіт був зумовлений початком періодичних інтенсивних

завоювань сусідніх римських держав. Щоб підпорядкувати собі широкі маси населення, залученого до держави, необхідно було централізовану владу та створити ідеологічну основу для імперської політики. Такої думки дотримувалися російські вчені Д.Л. Крюков, Т.Н Грановський, і С.В. Єшевський [20].

Таким чином, провідні державні діячі, які тлумачили грецьку та римську міфологію на свою користь, почали заявляти про божественне походження, особливий захист у потойбічному світі. Першим таким кандидатом був Сципіон Африканський, але визнання імператорського культу почалося з правління імператора Цезаря [22,с.69].

Імператори ототожнювали з богами, а їхні дружини – з богинями. З середини III ст., з початком поширення солярних культів, правителі імперії почали ототожнюватися з божествами цих культів. Імператори зрозуміли, що без єдиної державної ідеї, заснованої на релігії, неможливо успішно керувати великою густонаселеною імперією. Але ідеологічну сферу торкнулася криза, яка особливо проявилася у появі офіційних культів влади, про що свідчать спорудження пам'ятників і барельєфів обожненому Демосу, ареопагу, римському сенату.

К. Маркс і Ф. Енгельс виклали своє розуміння сучасної європейської та світової історії на основі розробленого ними принципу історичного матеріалізму. Центральною концепцією історичного матеріалізму була концепція суспільно-економічної формації, розвиток якої визначається рухом способу виробництва, діалектичною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин, суперечливість яких залежить від стану політичних відносин. інститутів та ідеологічної надбудови. На основі вчення про формації Маркс і Енгельс розробили власне розуміння римського суспільства, яке пройшло через фазу рабовласницької соціально-економічної формації, що визначалася рабовласницьким способом виробництва. Вони окреслили межі рабоутворення в римській історії (середина VI ст. до н. е. — закон Сервії Туллії — падіння Західної Римської імперії в 476 р.), запропонували періодизацію, визначили внутрішні джерела розвитку.[23,с.98]

У працях К. Маркса та Ф. Енгельса було глибоко розглянуто особливості рабовласницького виробництва: раба як робітника, знярядь праці та технічного прогресу, власності на землю, грошового та капіталу, товарного співвідношення та натуральне виробництво.

Водночас, ця обставина могла вказувати на приховану, ще не створену потребу імперської влади в потужній ідеологічній підтримці. Всеримська релігія була дуже далека від простої людини. Традиційно «домашні» божества були ближчими і зрозумілішими. У Римській імперії таїнства поділялися на приватні – приватні, *popularis* – місцеві та публічні – публічні.

Виникнення християнства в Римській імперії було викликано гострою історичною потребою суспільства в новому релігійному вченні. Нове вчення ідеологічно витіснило давні язичницькі вірування, які поступово втратили своє значення в умовах занепаду давньої греко-римської цивілізації. Однак християнству знадобилося щонайменше чотири довгі й важкі століття, щоб відстояти свої права замість провідної релігії імперії. Своєю перемогою і міцним визнанням у багатонаціональному суспільстві він завдячує стародавнім релігійним вченням, філософським доктринам, синкретичним культам, які були дуже поширені і дуже популярні в усій імперії [27,с.120].

Органічно ввібравши кращі зразки античної культури, християнство змогло утвердитися як світова релігія, а питання про значення античної спадщини в християнській культурі завжди піднімалося у світовій історичній науці.

В другій половині XIX ст. європейська історична наука зробила якісний стрибок у вивченні історії Давнього Риму, цей період в історичній науці характеризується накопиченням нових джерел, зокрема епіграфічних та археологічних, які активно почали вводитися в науковий обіг. Історики почали використовувати порівняльно- історичний метод, який активно використовувався для вивчення питання участі християн в римській армії, коли через брак власне римських джерел, використовувалися джерела з країн Близького Сходу і

порівнювали їх з опосередкованими свідченнями із римської історії. Провідну роль у вивченні цього питання займали вчені Німеччини, яка після об'єднання перетворилася на єдину державу і тут спостерігається наукове та культурне піднесення.

Важливе значення в подальшому розвитку історіографії про Давній Рим мав п'ятий том «Римської історії» Моммзена, присвячений систематичному дослідженню римських провінцій в I—III ст. як органічних частин Римської держави. Моммзену належить публікація грандіозного і зразково виданого «Корпусу римських надписів» в 15 фоліантах (1863-1899), під його керівництвом видані юридичні пам'ятки: «Corpus juris civilis», Кодекс Феодосія та ін. ним була старанно вивчена історія римського державного устрою як системи (народні збори, сенат, магістратури та ін.) у зв'язку з еволюцією римського суспільства від царської епохи до часу пізньої Римської імперії. Через вивчення давнього римського права він намагався також прослідкувати участь християн в політичному, військовому житті імперії [48].

Провідними фахівцями в області римської історії у Франції були Фюстель де Куланж і А. Валлон. Найбільшим дослідженням А. Валлона (1812-1904) була його три томна «Історія рабства у давнину» (1848; 2-ге видання - 1879), в якій було дано якнайповніше зведення матеріалів про античне рабство, а найважливішим висновком — рабовласницький характер античної цивілізації. Для Валлона характерна суто негативна оцінка історичного значення рабства, яка привела до руйнування і занепаду як грецького, так і римського суспільства, держави і античної культури загалом. Негативно оцінюючи рабство як систему, Валлон оцінює становище християн в римській імперії, як важке і безправне, проте він зауважує що в деяких римських провінціях християни мали значні права, зокрема брали участь в політичному житті, ставали легіонерами. Зміна політичного ладу в Римі в I ст. ні. у зв'язку з переходом від республіканської влади до імперської призвів до виникнення кризових тенденцій у всіх сферах суспільного життя. Відбулася централізація державних політичних інститутів, сформувався розгалужений

бюрократичний апарат, важливу роль в організації держави почали відігравати військові структури.

Роботи Фюстеля де Куланжа які мають найбільше значення для нашої теми це «Антична община», шеститомне монументальне видання « Історія політичних інститутів Давньої Франції» і монографія « Про римський колонат». Його заслугою було те, що він намагався охарактеризувати римське суспільство, як поступову еволюцію античного полісу, він характеризує характерні римські міжетнічні та міжрелігійні стосунки [24].

Помітним явищем англійської та європейської історіографії про Стародавній Рим був багатотомна праця Ч. Меріваля (1808-1893) «Історія римлян в епоху Імперії» Робота Меріваля значно доповнювала дослідження німецьких фахівців, і, як прихильник монархії, дещо упередженно трактує факти приниження християн імперською владою, виправдовуючи це тим, що християни намагалися підірвати підвалини політичного устрою Римської імперії [9].

Деякі свідчення з данної тематики дала і російська історіографія, російські науковці перш за все цікавилися соціально-економічними проблемами християнських громад Риму, як реакцією на економічні реформи які відбувалися в Російській імперії. У роботі М. П. Леонтьєва «Про долю землеробських класів у Римі» (1861), в монографіях П. Комаровського «Нариси Риму у фінансових та економічних відносинах» (1869), М. Вольського «Рабська обробка землі» (1869), В Запольського «Брати Гракхи та їх законоположення» (1871), П. Г. Виноградова «Походження феодалних відносин у лангобардській Італії» (1880) були піддані дослідженню нові для європейської науки сюжети — соціально-економічні та передусім аграрні відносини в римській історії. Переростання промислового капіталізму наприкінці ХІХ ст. у нову стадію викликала поява і нових тенденцій у політиці та суспільній думці у провідних капіталістичних країнах. Це виявилось поширенні філософських систем, зокрема неокантіанства, які заперечували прогресивний розвиток суспільства, наявність закономірностей, можливість

пізнання минулого, зводили історіографію немає з'ясування сутності, лише до зовнішнього опису фактів, розглядали історію як науку, бо як різновид мистецтва.

У джерелознавстві посилюється критичне ставлення до джерел, яке переростає в гіперкритицизм, що найяскравіше проявився в галузі вивчення найдавнішої римської історії. Найбільш яскравим представником крайнього скептицизму став італійський вчений Е. Пайс, який розвивав погляди про суто вигаданий характер традиції про найдавніший Рим і починав достовірну історію Риму лише з III ст. до н. е. Для історичної науки кінця XIX – початку XX ст. характерно пильнішу увагу до соціально-економічної історії, ніж у фахівців XIX ст. У європейській науці розповсюджується кілька теорій соціально-економічного розвитку античного світу. Один із найбільших істориків Німеччини Ед. Мейєр висунув циклічну та модернізаторську концепцію, за якою всесвітня історія розвивається за замкненими колами.[42,с.66]

Зростає інтерес до соціальних відносин у Стародавньому Римі. У працях Р. Пельмана («Історія античного комунізму та соціалізму», т. I-II, 1893-1901), Г. Ферреро («Веч і падіння Риму», т. I-V, 1904 -1907) взаємовідносини різних соціальних прошарків та його боротьба становлять свого роду основу історичного процесу, який розглядається ними у модерністському плані як той, хто має багато спільного з сучасним ним життям кінця XIX — початку XX ст. Р. Пельман приходять навіть до висновку про появу соціалістичних та комуністичних вчень у Стародавній Греції та в Стародавньому Римі, а разом з ними до запеклої класової боротьби між пролетаріатом та буржуазією, що призводить до загибелі античну цивілізацію. Незважаючи на модерністське тлумачення соціально-економічних процесів у давнину, сам інтерес до їхнього дослідження розширив проблематику давньоримської історії, сприяв розвитку сучасної історіографії. Розширення джерельної бази дозволяло вченим приступити до ширшого кола проблем давньоримської історії, ніж у попередній час. З'являється ряд великих праць з багатьох періодів римської історії. О. Зеєк видав шеститомну працю «Падіння античного світу» (1896—1910), де вперше послідовно застосував реакційну расову

теорію для пояснення причин падіння античної цивілізації. Г. Дельбрюк випустив один із кращих у європейській літературі творів з історії військового мистецтва в давнину, в якому він тісно пов'язав розвиток військового мистецтва з ходом політичної і навіть соціальної історії (наприклад, враховував роль земельного питання). Найбільшим знавцем складних проблем ранньохристиянських поглядів був А. Гарнак, автор капітальних досліджень про критику новозавітних текстів («Додаток до Введення в Новий Заповіт», т. I-VII, 1906-1916), сутності християнства, взаєминах християнської церкви та держави, про християнській догматиці, в яких він, як протестант, намагався, наскільки це було допустимо в рамках богослов'я, відновити первісне християнство, очистивши його від явних спотворень та фальсифікацій. У французькій літературі особливого значення набули дві проблеми: історія Римської Галлії та римські провінції Північної Африки [40,с.19].

Найбільшою з історії Галлії стала робота К. Жюльєна («Історія Галлії», т. I-VIII, 1907-1926), з історії Римської Африки-С. Гзелля («Давня історія Північної Африки», т. I-VIII, 1914 -1929), а також численні дослідження Ж. Тутена («Римські міста Тунісу», 1894; «Історія римської колонізації Північної Африки», 1895 та ін), роботи Канья («Римська армія в Північній Африці», т. I- II, 1912-1913; «Античні міста Північної Африки», 1909, та ін). Помітно активізували розробку спільних та приватних проблем римської історії, головним чином раннього та республіканського періоду, італійські історики, з яких крім Г. Ферреро отримав популярність Г. де Санктіс, автор зведеної праці «Історія Риму» (т. I-IV, 1907-1923), де дана синтетична картина римського суспільства та держави з позицій помірнокритичного підходу до джерел, тоді як Е. Пайс у своїх багатотомних працях («Історія Риму», т. I-II, 1898 - 1899; «Критична історія Риму протягом перших п'яти століть », т. I-V, 1913-1920) дотримувався гіперкритичної точки зору, займаючись не стільки відновленням, скільки руйнуванням найдавнішої римської історії. В англійській літературі найпопулярнішими темами були історія Римської імперії

(праці Дж. Бьюрі, Стюарта Джонса, Б. Гендерсона) та історія Римської Британії (роботи Раїса Холмса та ін.) [46,с.29]

. Згадуючи про сучасних авторів, які визнають реінкарнацію в християнській традиції, можна назвати імена таких діячів, як Джон Дж. Хірній, професор теології Фордхемський університету, Вільям Л. Де Артег, християнський священник, Джон Х. Хік, професор філософії і історії релігії в Данфорта; Геддес Мак-Грегор, англіканський священник і почесний професор філософії в Університеті Південної Кароліни, а також Квінсі Хоу-молодший, доцент античної філології в Скриппс-коледжі і випускник Гарвардського, Колумбійського та Принстонського університетів. Слід окремо згадати Едгара Кейса, відомого християнського письменника, колишнього вчителя недільної школи, схильного до містичного трансу. Про особливі психічні здібності Кейса було написано безліч книг, і більшість дослідників вважає, що його розповіді про пережите вельми правдоподібні. Згідно Кейсу, Христос не тільки вірив у реінкарнацію, а й перевтілювався близько тридцяти разів, перш ніж з'явитися в світ в образі Ісуса з Назарета. Суспільство Дослідження і Просвітництва, створене Кейсом в 1931 році, опублікувало кілька успішних звітів і тлумачень містичних видінь Кейса. Кейс виклав своє розуміння реінкарнації в книгах. Слід зазначити, що і інші автори, котрі суворо дотримуються традиційних релігійних поглядів, неодноразово висловлювали свої потаємні прозріння і відкриття. Ганс Кунг, видатний сучасний католицький вчений, стверджує, що «християнські теологи рідко сприймають питання про реінкарнацію всерйоз», але при цьому запевняє, що переселення душ слід розглядати як центральну проблему християнської теології [23,с.132].

Український історик Олег Михайлович Петречко у своїй праці "Рим та християнство у I-II ст.. н.е." описує взаємовідносини між християнство з одного боку та імператорською владою і римським суспільством з іншого. Сучасні історики церкви зазвичай становлять не більше десяти відсотків. Німецький протестантський історик-богослов професор А. Гарнак зауважує, що "говорити про дійсний відсоток християн-справа довільна" [24].

З різних аспектів римської історії в міжвоєнній історіографії значне місце продовжувало займати вивчення соціально-економічних відносин. На стан європейської історіографії в міжвоєнний період впливали кілька нових факторів: наслідки першої світової війни, перемога Жовтневої революції 1917 р. в Росії та будівництво нового суспільства в СРСР, революційне піднесення в Європі початку 20-х років, економічна криза 1929-1933 рр. У Європі створилася нестабільна громадська та політична обстановка, що ускладнилася відкритою підготовкою до великої війни правлячими колами нацистської Німеччини та фашистської Італії. Всі ці фактори не могли не впливати і на стан суспільної думки, у тому числі європейської історіографії. В історіографії відбувається розмежування між ліберальним напрямом, який намагається відродити принципи історизму та науковості в історичному дослідженні, та яскраво вираженою реакційною течією, що породила фашистську інтерпретацію історичного процесу з позицій расизму, геополітики, підпорядкування історії зловісним агресивним планам. Важливим явищем цього часу стало створення радянської історіографії, що розвивається з урахуванням марксистської методології. У зазначений період відбувається занепад німецької історіографії та втрата нею лідируючого становища в європейській науці, посилюється значення французької та англійської національних історіографій, зростає роль науки США. Триває накопичення нових джерел матеріалів. Для вивчення римської історії набувають важливого значення археологічні матеріали з Помпей (розкопки А. Майюрі), Риму (публікації Дж. Лулі та Є. Г'єстада), Остії (розкопки Дж. Кальца та ін.). [42,с.43]

Англійським дослідникам Х. Матінлі та Еге. Сайденхему належать чудові публікації величезних колекцій монет, що зберігалися в Британському музеї («Римська імперська карбування», т. I-V, 1923; «Римські монети з раннього часу до падіння Західної Римської імперії»), 192 . Активно вводиться археологічний матеріал із розкопок міст у римських провінціях (у Німеччині, Галлії, Британії та ін.). У галузі методики історичного дослідження набув поширення так званий

просографічний метод (роботи М. Гельцера, Ф. Мюнцера, Г. Скаларда, Р. Сайма та ін.). У їхніх працях особливу увагу звертали на вивчення великих політиків та їх найближчого оточення (родичів, залежних осіб), а також дрібних угруповань, які, на їхню думку, визначали політичний розвиток Римської республіки останніх двох століть її існування. З'являється ряд великих досліджень: монументальна «Соціально-економічна історія Римської імперії» видатного російського історика, що емігрував в США М. І. Ростовцева (1926), ґрунтовні праці американського історика Т. Франка (1876—1939) : «Економічна історія Риму» (1920) і «Економічний огляд Древнього Риму» (т. I—V, 1933— 1940), монографія Ж. Тутена «Антична економіка» (1927) і оригінальна робота Ф. Хейхельхайма «Економічна історія стародавнього світу» (1938) [33].

Для всіх цих праць були характерні помірна модернізація соціально-економічних відносин давнини, ототожнення вищого економічного розвитку в період пізньої Римської республіки та ранньої Римської імперії з капіталістичними відносинами, а їх занепад, на їхню думку, призводить до краху всієї античної цивілізації та культури. Автори цих ґрунтовних праць з історії античної та римської економіки, включаючи сільське господарство, промисловість, торгівлю та грошовий обіг, проте не вважали економіку основою римського суспільства, а лише одним з факторів розвитку, вирішальну силу історичного процесу бачили в особливостях культурної та духовної життя. Важливою особливістю міжвоєнної історіографії була поява кількох узагальнюючих колективних робіт з усіх періодів стародавнього світу. Таким виданням стала «Кембриджська давня історія» (1928-1940) під редакцією Дж. Бьюрі, С. Кука, Ф. Едкока та М. Чарльсворта, з 12 томів якої 6 присвячені римській історії. Аналогічним виданням мови у Франції стала «Загальна історія давнини» за редакцією Р. Глотца (1923 —1939), у якій 4 томи (6 частин) відведено римській історії. З середини 30-х років в Італії стали виходити окремі томи грандіозної 30-томної «Історії Риму», в якій історія та культура Стародавнього Риму зайняли 19 томів, авторами її виступили такі маститі італійські фахівці, як П. Дукаті, Р. Парібені, А Кальдеріні та ін. Всі ці видання

являли собою зведення досягнень європейської науки: вони відрізнялися увагою до багатьох сторін історичного процесу, повнотою матеріалу, гарним джерельним аналізом, строго критичним і водночас без зайвого скептицизму. Загальну інтерпретацію соціально-економічної історії дано з позицій помірної модернізації [36].

Проблематику стосунків варварів і римлян в військових стосунках активно вивчали європейські історики ХХ ст. Р.Рем в 1927 р. написав статтю «Падіння Риму в західноєвропейській думці» що зробила значний вклад в осмислення проблеми інкорпорації варварів в римську армію. К. Штрохекер в книзі « Германці і пізня античність» робить підсумки європейської історичної думки щодо проблематики варваризації імперської армії. Автор описує погляди Ранке, Нібура, Мейера, Зека, Мюллера та інших. В збірнику « Деякі питання про рубіж між античністю і середньовіччям» під загальною редакцією Хюбінгера, розміщенні статті німецьких істориків ХІХ і ХХ ст. А.фон Гутшмітта, К.Мюллера, Е. Корнеманна, Г.Роденвальдта, Ф.Альтгейма, К.Ф.Штрохекера, Ф.Мілтнера, Хюбінгера. Також статті іншого збірника який вийшов під редакцією К. Кріста, охоплюють більш широкий діапазон думок і підходів, з використанням думок різних національних історичних шкіл. Зокрема тут розміщенні думки О.Зеека, Ю.Белоха, Е. Корнеманна, Х.Коха, А. Пінгальла, І. Марро [42].

В роботі «Введення в римську історію». К.Кріст робить спробу систематизувати думки провідних істориків Європи щодо участі варварських елементів в римській армії. В дослідженні присвяченому проблемам пізньої римської імперії, С. Маззаріно пов'язує падіння римської імперії з початком включення варварських елементів до складу римської армії зокрема і вищого керівництва та офіцерського складу. «Римська історія» Х. Дітера та Р. Понтера містить окремий розділ, що стосується вивчення римської історії. У роботі, написаній з марксистських позицій, першорядна увага приділена опису трудів істориків-античників із НДР (Й. Германа, І. Зельнова, Р. Мюллера, С. Зейферта, К.П. Іоні, В. Хельда, Р. Понтера, Х.І. Діснера, Є.Х. Вельскопфа, М. Роббе). В основі стисненого

історіографічного екскурсу австрійського історика Х. Вольфрама лежить не послідовно хронологічне викладення матеріалу, а його структурування відповідно до видуманими авторами типами «спроб пояснення падіння Риму» - гуманістичним, природничо, внутрішньополітичним, морфологічними та ін.[40,с.221].

Кінець III-IV століть – переломний момент в історії античної цивілізації, який характеризується формуванням істотно нових відносин між Римською імперією і варварами. Подолаючи внутрішню і зовнішню кризу III ст., римляни побудували нову систему взаємин на кордонах, побудовану не на військовому конфлікті з варварськими племенами, як це було в період розквіту римської державності, а на поступовій інтеграції варварів до імперії.

З середини XX століття в західній історіографії відбувається прорив у підході до вивчення взаємовідносин Римської імперії та варварського світу. Дослідники піддають свої дослідження в галузі античної історії набагато вужчим питанням [43].

Проблема участі варварів в римській армії знайшла своє висвітлення в американській історіографії. В сучасній англо-американській історіографії все більше значення набувають дослідження, які присвячені кардинальним питанням історії, соціально-економічним відносинам пізньоримського суспільства. Найбільший вплив на англо-американську історичну школу має вплив англійська антична школа, у зв'язку з цим цікавість до такого роду історичних питань можна пов'язати із виходом трьохтомної монографії А. Джоунза « Пізня Римська імперія» 1964 і книги його учня М. Арнхейма « Сенаторська аристократія в пізній Римській імперії» 1972. А. Джоунз характеризує і причини падіння Риму які на його думку були різноманітними: зовнішнє вторгнення варварів, соціально-економічна криза і викликанні ним глибокі зміни, занепадок античної моралі, недоліки адміністративного апарату. Проте в ході дослідження головною причинною Джоунз все ж виділяє військову загрозу варварів та значну деградацію римської військової машини. Згідно концепції М.Арнхейма, який протиставляє західну та

східну частину імперії, він каже що у західній частині імперії імператорська влада була значно слабшою і там яскравіше проявилися процеси федералізації, до яких вчений відносить тісну інкорпорацію варварів у тому числі і у військо. Східна ж частина залишася більш централізованою із сильною імператорською владою і вона обмежувала участь варварів в військово-політичному житті. Що стосується концепції А.Джоунза то вона є більш популярною в Північній Америці і має там значну кількість прихильників зокрема і серед знаменитих істориків. Цю концепцію підтримує С. Уїттакер, професор Університету Торонто В.Гоффарт, професор Університету Вашингтона А. Ферріл. Ці вчені як і Джоунз визнають багатоаспектність причин, що призвели до падіння Риму, проте акцентують свою увагу на варваризації римської армії [40].

Монографія С. Уїттакера « Кордони Римської імперії. Соціально-економічний аналіз» присвячена аналізу прикордонних територій і кордонів Римської імперії які не стали яскравим феноменом історіографії пізнього Риму. Уїттакер відзначає, що важливість цієї проблеми далеко не усіма істориками признається і адекватно оцінюється. Спрощене розуміння «кордони Риму» як області дослідження має в свої основі помилкові уявлення про природу їх виникнення, їх ролі і значення. Доказати помилковість такого підходу і є основною ціллю цієї роботи. Адже на кордонах ввівся інтенсивний культурний і військовий обмін між римлянами і варварами [42,с 45].

Римляни як уважає автор не мали чіткого уявлення про кордон. Розвиток ідеї що є деяка лінія, що розділяє цивілізацію і варварів, інколи припідноситься як римська концепція кордону і впливає із ідеологічного відношення до кризи Пізнього Риму. Імперія як військово-експансіоніське утворення завжди трималося на необхідності завжди розширюватися. Будь яка лінія яка виникала у результаті чергового припинення загарбання нових територій, носили тимчасовий характер. Кордон згідно Уїттакеру не був закінченням експансії, а слугував тимчасовою лінією комунікації і забезпечення для військ. Укріплення тільки для захисту продовольчих складів і розміщених тут військових гарнізонів, а основне її значення

було слугувати плацдармом для подальшої експансії. Кордону ніколи не відводилася роль захисного периметру. Таке положення справ зберігалось і в пізню імперію [42].

Хоча Уїттакер заперечує наявність будь якої єдинної централізованої політики імперії в області перспективного планування, стратегії за виключенням коротких завдань. Він настоює на тому, що імперський інтерес завжди був направлений в області, які лежали за кордонами. І як наслідок осмислення кризи імперії уже з кінця II. ст. н.е. риторики почали говорити про імперію яка оточена військовими таборами, які відділяють її від варварського світу, хоча саме в складі цих військових таборів знаходилося багато варварських елементів. Згідно Уїттакеру, саме завдяки перебільшенням і прикрашенням римськими риториками пізньої імперії, сучасні вчені занадто буквально прийняли ідею про природу і роль римського кордону [42].

Виходячи із судження, що кордон це лінія, Уїттакер створює прецедент розглядати цю лінію розмежування між двома протилежними світами. І хоча Уїттакер це не підкреслює, ясно, що концепція лінії веде до неправильного розуміння і уявлення про те, що римська Європа була повна племен, які постійно знаходилися в русі і намагалися проникнути на чужу територію, проявляючи при цьому неабияку жорстокість, він повністю ігнорує точку зору давніх істориків, згідно якої римляни були втягнуті в такого роду боротьбу, намагаючись захистити себе і виходячи за власну територію саме з цією метою.

В своїй монографії «Падіння Римської імперії. Воєнне пояснення» Артур Феррілл стверджує, що саме військові невдачі Риму повинні лежати в основі будь якого пояснення причин падіння імперії. Причому він підкреслює, що причини потрібно шукати власне в самій армії римлян. На його думку, в римській армії проходила структурна реорганізація в армії, яка привела до фатальних наслідків для римської армії. Зокрема через участь варварських кавалерійних і піхотних корпусів [39].

На думку Гоффарта і Бернса, широке застосування варварів в військово-політичних сферах життя Західної Римської імперії носило для неї пагубний характер і мало фатальні наслідки. Ця позиція в свої суті немає нічого нового. Історики ще з часів Гіббона оцінювали політику використання варварів як «бід», яка приводила до втрати контролю і швидку варваризацію імперії.

Висновки до розділу 1

Історія Давнього Риму завжди була у центрі європейської історіографії, особливо у XIX і XX ст. Її вивчали, нею надихалися цілі покоління вчених істориків. Проте навіть у такої здавалося добре вивченої теми, є малодосліджені та невідомі сторінки, до яких можна віднести проблему християн та варварів в римській армії.

Перша половина XIX ст. стала справжнім бумом історичної науки на європейському континенті. З'явилися нові концептуальні школи і тенденції які вдихнули нове життя в історичну науку. Розширення проблематики вивчення історії, призвело до того що науковці почали звертати свою увагу і на такі аспекти римської історії, як участь не римських народів в військово-політичному житті, та дослідження релігії, моральних аспектів воїнів християн римської армії.

На початку XIX ст. сильні позиції займала позитивіська школа видатним представником цієї школи який розробляв питання християн і варварів в римській армії був Георг Бартольд Нібур (1775-1831). Він є засновником історико-критичного методу, який заклав методологічні підвалини вивчення історії в XIX ст. З точки зору Нібура будь яке джерело виступає носієм позитивної інформації, яка може бути прихованою під різними переробками та пізнішими трактуваннями. І головне завдання історика виокремити в джерелі достовірне ядро, на основі якого можна робити висновки і подальші трактування. Цей метод Нібур продемонстрував на розборі легенди про заснування Риму.

Промислова революція, та остаточне панування капіталізму, зробили свій вклад на тенденції які поширювалися в історичній науці. Провідними тема для дослідження стають соціально-економічні, класові, між етнічні, міжконфесійні відносини. Ці тенденції проектувалися і на вивчення історії Риму. Нові історики порушують питання відносин римлян і варварів, християн і язичників.

Великої популярності в середині XIX ст. набуває матеріалістичний підхід до розуміння історії. Вершиною якої можна уважати марксистську історичну школу, яка

тракувала хід історії як боротьбу класів експлуататорів з експлуатованими. З огляду на це марксистам було цікаво вивчати пригнобленні громади римської імперії, до яких відносилися християни, варвари. Згідно з формаційної концепції К.Маркса Римська імперія перебувала на стадії рабовласницької формації, де раби експлуатувалися рабовласниками. І відповідно всі прояви приниження не римських верств населення зокрема і обмеження на військову службу марксиста пояснювали виключно економічними чинниками.

Міжвоєнний період став часом появи важливих узагальнюючих праць з історії Римської імперії в яких так чи інакше порушувалися питання варварів і християн на службі в римській імперській армії. Зокрема важливе місце займає 30 томна «Історія Риму» авторами якої є італійські вчені П.Дукати, Р.Парібени, А.Кальдеріні. Такі фундаментальні праці вирізнялися увагою до різних сторін історичного процесу. повнотою матеріалу, хорошою джерельною базою.

Джерельною базою досліджуваної теми є насамперед твори римських письменників пізнього періоду, які описують військово-політичну історію імперії. Таким чином вони опосередкованно залишили важливі відомості про роль, участь варварів в військовому житті імперії.

Основою джерельних свідчень про християнів у римському війську є твори як і критиків так і апологетів християнства. Порівнюючи ці два ворогуючих табори можна зібрати досить об'єктивну картину життя і ролі християнських общин в римській імперії

РОЗДІЛ 2 Варваризація римської армії та соціальні аспекти участі варварських елементів в римській армії.

Варвари як прошарок населення почали з'являтися на територіях Римської імперії вже у III-IV ст. Першими варварами вважають племена гунів та готів, які прийшли зі сходу [40, с. 122-131].(Додаток А) Оскільки на той час Римська імперія була ослабленою після постійних війн та військових конфліктів, вона не могла чинити опір такому масштабному переселенню народів. Римляни як корінне населення вважали себе привілейованим та вимагали від варварів сплати податків, внаслідок чого почали спалахувати повстання на території імперії. Гуни та готи залучали також на свій бік рабів та місцеве населення. В джерелах та історіографії саме битву під Адріаноподем, яка сталася 9 серпня 378 року, називають останньою, адже це була не тільки остаточна поразка Римської імперії у боротьбі з варварським прошарком, але й повна соціальна асиміляція римлян з варварами. Саме імператор Римської імперії Феодосій Великий зміг погасити ворожнечу між двома народами і приборкати повстання. З цього моменту, вже фактично у 395 році Священна Римська імперія поділилася на Східну та Західну. Потім на її територію прийшли племена готів, на чолі з вождем Аларіхом. З роками знов спалахнула ворожнеча між римлянами та варварами, але вже у цій боротьбі перемогла Римська імперія [22, с. 41-57].

Таким чином, після соціальної асиміляції варварів, нові народи почали вкорінятися в державі. А саме прикладом такої співпраці є служба варварського прошарку населення в лавах римської армії. Перш ніж розглядати більш детально соціальне питання даного дослідження, слід охарактеризувати римське законодавство з даного питання. В основному існувало дві категорії військових підрозділів римської армії – римська армія і римський флот. Масштабні зміни на вищих рівнях можна поділити на дві окремі фази соціального становища населення:

1. Чоловіче населення Римської імперії щорічно та постійно було залучено до військового призиву (в основному для сезонних походів).

2. З поступовим розширенням кордонів держави, солдати постійно залучалися до різного роду навчань та відпрацьовували своє бойове мистецтво, а також отримували щорічну платню за військову службу.

Більш детальну картину становлення та функціонування римської армії ми можемо охарактеризувати, проаналізувавши твори античних авторів. Першим автором, який досліджував період соціального становища різних прошарків римського населення та звертав особливу увагу саме на армію через призму імператорського правління був Публій Корнелій Тацит. У своєму творі “Аннали” ми бачимо саме управлінський аспект династії Юліїв-Клавдіїв, основоположників модернізації законів в даному питанні. Він окреслює загальну картину історії Риму за часів імперії та Принципату. Перш ніж розпочати історію правління династії Юліїв-Клавдіїв, Корнелій Тацит не оминув й постаті Юлія Цезаря. Юлій Цезар жив у бурхливу епоху. Це час стисло і виразно охарактеризував автор: «Жага до влади, з незапам'ятних часів притаманна людям, міцніла разом із зростанням Римської держави і, нарешті, вирвалася на свободу. Поки римляни жили скромно і непомітно, дотримуватися рівності було неважко, але коли весь світ підкорився римлянам, а держави і царі, змагалися з ним, були знищені, то для боротьби за владу відкрився широкий простір. Спалахнули чвари між Сенатом і плебсом; то буйні народні трибуни, то владні консули брали гору один над одним; на Форумі і на вулицях Рима ворогуючі сторони пробували сили для майбутньої громадянської війни. Незабаром вийшов з плебейських низів Гай Марій і кровожерний аристократ Луцій Корнелій Сулла зброєю придушили свободу, замінивши її самовладдям (перша чверть I ст. до н. е.). Прийшовший їм на зміну Гней Помпей Магн був нічим не краще, тільки діяв більш приховано; і з цього часу боротьба мала одну лише мету – єдиновладдя [15].

Свій твір автор розпочинає з того, що робить короткий огляд життя Римської імперії до правління династії Юліїв-Клавдіїв, планомірно переходячи у зазначений період. Першим (а по порядку третім) імператором, правління якого Корнелій Тацит приділяє увагу є Тиберій, який теж був віддзеркаллям зла як і його попередники та наступники. „він каже: ”Тиберій Нерон — зрілий роками,

досвідчений у військовій справі, але одержимий притаманною роду Клавдієв нахабністю, і часто у нього прориваються, хоча й пригнічені, прояви жорстокості. З раннього дитинства він був вихований при дворі принцепса; ще в юності перенесений консультаціями і триумфами; і навіть у роки, проведені ним на Родосі за пропозицією усамітнення, а в дійсності вигнанником, він не думав ні про що інше, як тільки про місце, притворення і задоволення таємних пристрастей. Ходили чутки, що саме Лівія причетна до смерті Августа, внаслідок чого Тиберій і став імператором [15].

Хоча Тацит і говорить, що Тиберій був жорстоким, але з іншого боку він мав дещо ліберальні погляди на управління державою (наприклад, те що усі справи він вирішував через консулів, що говорить про його прийнятне ставлення до республіканської форми правління, а також те, що він ще не наважувався самотійно правити). Тацит пише, що Тиберій досить добре ставився до Сенату, а також рахувався з думкою народу. Він навіть заявив, що не вважає себе самодержцем. Після смерті Октавіана Августа, коли усі дізналися, що Тиберій стане наступним правителем, піднявся бунт. Він був найцікавішою, туманною та неординарною (що можна сказати про всіх) постаттю династії Юліїв-Клавдіїв. При Тиберії склався імператорський лад і апарат державного управління Римської імперії (завдяки деяким його індивідуальним особливостям). Тацит певним чином пояснює сутність правління Тиберія як імператора, створюючи загальну характеристику даного періоду: «Тиберій відновив закон про образу величі, який, носячи в минулому ту саму назву, переслідував зовсім інше: він був спрямований лише проти тих, хто завдав шкоди військовою зрадою, громадянською єдністю – смутами і, нарешті, величчю римського народу – поганим управлінням державою; засуджувалися справи, слова не спричиняли покарання. Першим, хто на підставі цього закону зізнався про зловісні вчинки, був Август, обурений зухвалістю, з якою Касій Север ганьбив знатних чоловіків і жінок у своїх нахабних писаннях; а потім і Тиберій, коли Помпеї Макр звернувся до нього з питанням, чи не відновити справи про образу величі, відповів, що закони мають бути неухильно дотримані. І його

також дратували вірші, що поширювалися невідомими авторами, про його жорстокість, і гордість, і негарзди з матір'ю» [15].

Виклад подій, який дійшов до нашого часу починається з середини 11-ї книги і обривається в середині 16-ї книги(47-66 pp .н .е.). Таким чином, не зберігся опис останніх двох років Принципату Нерона. Можливо , Тацит помер, не встигнувши завершити свою працю. Працюючи над "Анналами", Тацит припускав подальший опис правління Октавіана Августа, створивши тим самим зв'язну історію першого сторіччя Принципату. Тацит першим з істориків періоду Імперії розцінив битву при Акції як вирішальну грань між двома історичними епохами-Республіки та Принципату, "коли римська держава стала управлятися не інакше, ніж якби над нею стояв самодержець" . Порівняння Імперії та Республіки, а також відповідне порівняння Риму і варварів Тацит наводить в своїй епопеї . Він повторює офіційну версію, що " всю владу довелося зосередити в руках однієї людини, в інтересах спокою та безпеки " . Але внаслідок цього люди почали вважати державні справи для себе сторонніми, зникла головна римська доблесть, яка полягає в служінні державі. Це, в свою чергу, веде до моральної деградації особистості і суспільства, в якому "великі таланти перевелися" . До того ж "спокій і безпека", що прийшли разом з Імперією, є дещо уявними. Після того як була розгадана "таємниця імператорської влади і з'ясувалося, що принцепсом можна стати не тільки в Римі", держава постійно перебуває під загрозою громадянської війни, а в мирний час кожен може стати жертвою імператорських репресій. Із-за моральної деградації римлян Імперія внутрішньо слабка, їй "загрожують невідворотні лиха" . Історична концепція Тацита, останнього зі староримлян "патриціанського складу і способу мислення", проникнута безвихідним песимізмом, його ідеали пов'язані з далеким напівлегендарним минулим Риму [15, с. 9-19].

У центрі викладу – деспоти - імператори з їхнім оточенням і раболіпний Сенат. Римський плебс і солдати в уявленні Тацита - це підла чернь, схильна до заколотів. Історія Італії і провінцій зачіпається , як правило, у зв'язку з повстаннями і зовнішніми війнами. Слідуючи загальноприйнятій практиці, Тацит наводить приклади знамень і ознак, проте часто супроводжуючи їх своїми скептичними

зауваженнями. Виклад фактів йде суто за роками, але не є рівномірним. Так, наприклад, 4 з 14 книг "Історії" присвячені громадянській війні 69 р .н .е.

Плавно переходячи до подій II ст., слід зауважити, що на той час Римська імперія знаходилася у стані глибокої та затяжної внутрішньої кризи. Це суттєво спричинило дієздатність римської армії загалом, оскільки основним контингентом тогочасної римської армії були селяни та плебеї, які мали всі права римських громадян. Також народні трибуни отримали права законодавчої ініціативи і почали активно проводити аграрні реформи [46, с. 11-17].

Приблизно між 107 та 108 роками один з консулів - Гай Марій провів військову реформу, як фактично дозволяла набирати в армію пролетарів, а також не громадян Риму та населення провінцій. Дана армія перетворила римське військо на професійну державну структуру та самостійну силу.

Військові успіхи римлян на Сході були міцними .У 115 - 116 рр. почалися великі заколоти у Вавилонії, Месопотамії, Сирії, Палестині, на Кіпрі, в Єгипті та Кірені (в Лівії), знову почали рухатися парфяни [27, с. 66-78].

Новий імператор Адріан рішуче і безповоротно відмовився від політики військової агресії і змирився з тим, що Парфія та Вірменія знову набули самостійності. При Адріані зовсім був великих військових походів; війни також закінчувалися майже без галасу. Він був дуже улюблений воїнами за свою виняткову турботу про військо і за те, що по відношенню до них був дуже щедрий. З парфянами він завжди був у дружбі, тому що вилучив від них царя, якого дав їм Траян. Вірменам він дозволив мати свого царя, тоді як за Траяна вони мали римський легат. Від мешканців Месопотамії він не вимагав данини, яку наклав на них Траян. У албанах (жили біля сучасного Азербайджану) і іберах (грузинах) він мав вірних друзів, оскільки їхніх царів він щедро обдарував, хоча вони відмовилися прибути до нього з візитом. Він намагався ладнати з різними соціальними групами: поважав сенат, дбав про плебс, продовжуючи традиційну політику надання йому «хліба та видовищ», підняв суспільне значення вершницького стану, передавши йому керівні посади в імператорській канцелярії (раніше їх обіймали

імператорські), поклав початок формуванню великого чиновництва із повноправних громадян [40].

Адріан заборонив панам вбивати рабів і наказав, щоб судді (а не пани) виносили обвинувальні вироки, якщо раби того заслужили. Він заборонив продавати без пояснення причин раба чи рабіню звіднику чи утримувачу гладіаторської школи. Робочі в'язниці для рабів та вільних людей він скасував. Згідно з його розпорядженням, якщо пан був убитий у себе в будинку, слідство проводилося не про всіх рабів, а тільки про тих, які, перебуваючи поблизу, могли щось почути [28, с. 91-117].

Чим інертнішим і слабкішим ставав римський світ, тим активнішим і сильнішим ставав світ варварський, в оточенні якого Вічне місто знаходилося постійно і не цуралося контактів з ним. Але в умовах занепаду імперії цей процес якісно змінився: якщо раніше варвар, потрапляючи до Риму, залучався до сфери його культури, то тепер у Римській державі все пішло під укіс, і римлянин став опускатися до рівня варвара.

Варварство поступово, але успішно опанувало Рим зсередини. В IV ст. в римській армії служила велика кількість варварів. В західних провінціях Імперії це були в основному германці. Що стосується Сходу, то тут зустрічалися представники різноманітних племен. Вірмени, лази, іберійці, перси, сармати та інші. Частна варварів вступала до армії добровільно. Проте більшість очевидно складала варвари, яких поселили на пустих землях імперії, а також молодь варварських племен яка була видана Риму згідно з договорами з вождями тих чи інших варварських племен [62,с.92].

Згідно з повідомленнями Амміана Марцеліна, Юліан, після проголошення його Августом, обіцяв в своєму листі до Констанція відправляти в його армію підлітків летів, які проживали на Рейні, а також « потомство варварів, які переходять до нас».

Так ми можемо виділити як мінімум три категорії варварів, новобранців яких надавали вожді племен лети (*laeti*), «потомство варварів» (*progentis barbarorum*), полоненні (*dediticii*) (Додаток Б)

Laeti відносно того ким були лети певної ясності нема. А. Джоунс вважає, що це були германці які тікали і шукали притулку на території імперії. На думку А. Піганьоля, лети були військовополоненими, яких насильно переміщали із Германії в Галлію. Проте походження летів було змішаним- римсько-германським. П. Сфутерн і К. Дайксон вважають, що назва лети спочатку відносилася до провінціалів, які були в полонні на варварській території, а потім були поверненні в імперію [70].

Якщо звернутися до джерел то, закон 400 р. називає аламанських летів разом із синами ветеранів, і вимагає, щоб вони не уникали рекрутського набору. Імовірно що служба летів, як і служба солдат мала спадковий характер.

Із кодекса Феодосія, причина для обов'язкового притягнення солдат до військової служби, законодавець бачив перш за все в тих привілеях, якими користувалися ветерани. Відповідно на летів розповсюджувалися ті ж податкові пільги, що і на ветеранів. Імовірно вони, як і ветерани, були звільненні від деяких видів податків і оброків. Таке привілейоване становище ми можемо пояснити тим, що вони переселялися на територію Імперії за згодою з римських керівництвом.

Очевидно, що ті варвари, які селилися в імперії з дозволу влади, прирівнювалися до військового прошарку, а не до звичайного населення яке платило всі податки. Так коли салічні франки, відступали під натиском інших германських племен, отримали від Юліана дозвіл переправлятися на римську територію, їх же Рим відразу використав для нападу на варварів які грабували римські землі. А після закінчення війни Юліан, поповнив за рахунок їх рекрутів свої легіони [67,с.78]

Головна відмінність летів від пізніших федератів була в тому, що вони знаходилися під повним контролем римської адміністрації. Для них влада виділяла певні землі. За кожен з таких територій відповідали римські префекти, які контролювали летів.

Progenies barbarorum. Як розповідає Амміан Марцеллін, римська влада могла укладати з варварами мирний договір, однією із умовою якого була відправка в римську армію варварської молоді, одноразово або з певною періодичністю.

Імовірно що саме про цю категорію рекрутів і говорить Юліан у вищезгаданому листі до Констанція. В будь якого випадку, мова не могла йтися про варварів які служили в римській армії на добровільній основі, вони надавали перевагу нести службу неподалік рідних місць проживання. Пояснювалося це перш за все тим, що вони не бажали надовго покидати свої сім'ї, германські солдати протягом усієї служби підтримували з нею зв'язок [66].

Dediticii були варварами які зазнали краху у битвах і здалися на милість римлянам, тобто військовополоненими. Амміан Мацелін повідомляє що сармати давали імператору Констанцію обіцянку поселитися на будь яких землях імперії на яке би дали вказівку римська влада і виплачувати всі податки і нести всі повинності оподаткованого населення. Сам Констанцій розраховував до того ж отримати від нових поселенців і велику кількість рекрутів для армії. Відповідно, ми можемо зробити висновки що по правовому статусу ця група поселенців нічим не відрізнялася від звичайного населення, яке сплачувало всі податки. Переможених селили на пустирях. Згідно Амміану, після поразки якої зазнало плем'я тайфалів від римлян, частина собі вимолвила пощаду і була переселена в Італію, де в областях Мутіна, Регій та Парма вони отримали землі для обробітку [4].

Варвари розміщені в Італії мали статус gentiles. Сама назва gentiles вказує на те, що колоністи-варвари жили на виділених для них землях, зберігаючи свій родовий лад. Крім Італії такі поселенці жили в Галії і імовірно в Пн. Африці. Гентілів як це видно із едикту Гонорія від 409 р. могли селити і в прикордонних територіях. В такому випадку вони повинні були турбуватися про оборону кордонів, побудову фортифікаційних споруд тощо. Статус гентілів був нижче ніж статус летів. Імовірно тому в тих випадка коли гентіли згадуються разом з летами і були під командуванням одного офіцера вони завжди стояли на другому місці. (Додаток В)

Одна з таких ключових ціннісних установок, полісних за своєю суттю, полягала в тому, що військова служба вважалася обов'язком і водночас привілеєм вільного громадянина, причому як хороший солдат волів досить заможний власник і батько сімейства 2 . Перевага військової організації класичного Риму

грунтувалася, як зауважив ще Полібій [6] на національно-римському характері римського війська, що набирається з громадян. Відповідно, відступ від цих принципів здебільшого оцінюється античними авторами, орієнтованими на традиційну ідеологію, вкрай негативно. Як перший крок на цьому шляху розглядалася розпочата Гаєм Марієм пролетаризація легіонів, що відкрила дорогу в армію солдатам-добровольцям з числа бідняків і безпритульних, на моральні якості яких неможливо було [57]. (Додаток Г)

Дещо спрощуючи ситуацію, можна сказати, що наступним кроком у розмиванні традиційних римсько-цивільних основ армії став набір у легіони провінціалів, а потім перехід до регіонального та локального рекрутування, що було неминучим наслідком створення постійної армії, розміщеної головним чином у прикордонних зонах. Це мало парадоксальний ефект: поряд із збільшенням бази рекрутування розширився пролом, що відокремлював армію від громадянського суспільства. І хоча зовнішніх воєн було не менше, ніж у пізньореспубліканський період, більшість населення Імперії жило переважно в мирних умовах, зовсім не знаючи військового життя, і все більше дивилося на солдатів як на чужорідну, маргінальну.. Проте, звільнення більшості населення військової служби не заважало громадянським людям засуджувати зникнення староримських доблестей і вимагати від професійних воїнів-добровольців їх застосування практично [69,с.98].

Сама собою демілітаризація Італії та внутрішніх провінцій у наших джерелах трактується неоднозначно. Згідно з Тацитом, таке становище призводить до того, що римські збройні сили виявляються сильними лише чужинцями, і тому населення демілітаризованих районів приречене зберігати рабську покірність волі провінційних військ і грати роль видобутку в громадянській війні. Пізніші автори прямо пов'язують можливість мирного життя для італійців та мешканців внутрішніх областей зі втратою волі, встановленням єдиновладдя та створенням постійної армії з громадян, провінціалів та союзників . Навпаки, грецький ритор Елій Арістид виступає відвертим апологетом такої досконалої, з його погляду, системи, коли самі римські громадяни не обтяжуються військовою службою, а

війська набираються перегріни (ξένοι), які отримують нагороду римське громадянство; завдяки цьому за загальної рівності прав армію можна поставити особливо. (Елій Арістид говорить взагалі про провінційні міські громади, не конкретизуючи їх етнічної та географічної приналежності [41,с.54].

Якщо ж звернутися до авторів пізнішого часу, то вони занепад римської держави і моральне розкладання суспільства цілком однозначно пов'язуються з варваризацією армії. Так, Аврелій Віктор, підкреслюючи згубні наслідки варваризації війська, вбачає її причини в моральній непридатності самих римлян: тих пір, як розбещеність спонукала громадян за їхньою безтурботністю набирати у війська варварів і чужоземців, звичай зіпсувалися, свобода виявилася пригніченою, посилювалося збагаченню. В іншому місці він пов'язує встановлення панування воєнщини з позицією сенаторів, які покійно погодилися з едиктом Галлієна, який заборонив їм доступ на командні пости в легіонах: « насолоджуючись спокоєм і тремтячи за своє багатство..., вони розчистили солдатам, і до того ж майже варварам (raene barbaros), шлях до панування над собою і над потомством » [19] .

Такі міркування цілком природні в устах пізнього письменника, на власні очі спостерігав підсумки тривалого процесу. Однак перші конкретні вказівки на проблему варваризації римської армії виявляються ще в авторів кінця республіканського періоду, зокрема у Цицерона. У січні 49 р. він висловлює побоювання з приводу наближення до Риму " варварів", ймовірно , маючи на увазі галлів, що входили до військ Цезаря. Солдат Антонія, які перебували у Римі восени 44 р. оратор прямо називає варварами передбачаючи те враження, яке через століття справить на римлян військо Вітелія, що перебуло з Німеччини. Про те, що солдати епохи громадянських воєн сприймалися як варвари, можуть свідчити деякі рядки Вергілія. У «Буколіках» Мелібей скаржиться, що його полем і посівами заволодів безбожний вояка, варвар. Подібне сприйняття не дивно, якщо згадати, що саме в епоху громадянських воєн з'явилися цілі легіони, сформовані з уродженців провінцій і навіть варварів; зокрема, з трансальпійських галів Цезар створив знаменитий легіон « Жаворонків» (тубільний легіон, створений помпеянцями в Іспанії з кельтів, іберів та рабів) [53,с.114].

Вже в цей час тривале перебування легіонів у провінціях та тісне спілкування з місцевим населенням сприяли певній варваризації римських солдатів. Наприклад, Цезар, відзначаючи, що солдати Помпея в Іспанії від постійних воєн з тубільцями звикли до свого роду варварського способу бою, пояснює це тим, що на солдатів взагалі впливають звичаї тих країн, де вони довго дислокуються " ...воїни, які від довгого перебування у провінції вже стали провінціалами "). Про солдатів, залишених 55 р. Габінієм для захисту Птолемея Авлета, Цезар пише, що вони звикли до олександрійського вільного життя, забули про ім'я римського народу і про дисципліну, встигнувши набути дружин і дітей. Через сторіччя подібна ситуація буде констатована Тацитом у Сирії, де між провінціалами і солдатами виникли добрі відносини, склалися родинні та ділові зв'язки. На думку Тацита, такі тісні контакти з місцевим населенням взагалі розкладають на військо [15].

Наші джерела фіксують різноманітні ознаки та прояви « варваризації» римських солдатів — від запозичення видів озброєння, бойових прийомів та звичаїв до манери одягатися. Якщо відкритість римлян чужому військовому досвіду, зокрема й варварському, оцінюється загалом позитивно, то варварські риси у зовнішньому вигляді римських солдатів і командирів викликають підкреслено негативну оцінку у літературних джерелах. Наприклад, Тацит зазначає, що воєначальник Вітелія Цецина у городян і колоністів Італії викликав обурення тим, що одягнений, як галл, у довгі штани і короткий смугастий плащ, він дозволяв собі розмовляти з людьми, одягненими в тоги. Як справжнісінькі варвари, виглядали в очах столичних жителів і прості солдати-вітелліанці, що потрапили до Риму: одягнені в звірині шкури, незвичні до міської метушні, вони наводили всюди страх і трепет своїм виглядом не менше, ніж грабунками; навіть клімат Італії виявився їм шкідливий [29].

Так само « небаченим військом »виглядали в столиці та загоны, набрані Нероном у провінціях, і VII Гальбанський легіон, що прибув із Іспанії. За словами Тацита, легіонери-вітелліанці своїм лютим виглядом, грубою промовою та нахабством вразили навіть солдатів з розташованих в Іллірії військ, коли прибули туди агітувати за свого вождя. Характерно, що при облозі Плаценції преторіанці

Отона називали вітелліанців *peregrinum et externum*, дорікаючи їх тим, що вони, блукаючи на чужині, забули про батьківщину. На іншому місці сам Тацит заявляє, як і Вітелій, та її армія вдавалися жорстокостям і розпусти, як варвари. Для Діона Касія, Геродіана і *Scriptores Historiae Augustae* іллірійські легіонери Септимія Півночі теж виглядають як справжнісінькі варвари з усіма конотаціями грубості, кровожерливості, дикі виглядом і мовою. Навпаки, Пліній Молодший, бажаючи похвалити солдатів, які прибули з Траяном до Риму, підкреслює, що вони нічим не відрізнялися від міського плебсу - ні одягом, ні спокоєм, ні скромністю [15].

Таким чином, у сприйнятті античних письменників зовнішній вигляд солдатів і сама манера їхньої поведінки, безумовно, мали знаковий характер .. Акцентуючи, а нерідко й утрируючи відповідні характеристики, літературні джерела створюють, звичайно, дуже тенденційний образ солдата імператорської армії, але в цьому проявляється безпосередня реакція сучасників на ту об'єктивну небезпеку, яка полягала в поступовому розмиванні національно-римських основ військової організації та виявлялася особливо грізною. ситуації громадянських воєн, коли суперничали провінційні армійські угруповання і створювалися умови, які сприяли повстань самих провінціалів проти римського панування. Можна, мабуть, навіть говорити у зв'язку з цим про зміну характеру громадянських воєн у порівнянні з республіканським періодом, після того як була відкрита « Таємниця імператорської влади». Показово, що Павло Орозій у своїй « Історії» схильний іменувати війни за владу в Пізній імперії не громадянськими, але союзницькими (*quid nisi socialia iure vocitentur*), оскільки імператори утверджуються при владі британськими та галльськими племенами [55].

Вжитий Орозієм термін *bella socialia*, природно, викликає у пам'яті Союзницьку війну 91-88 рр.. коли проти Риму повстали союзні італійські громади. Ця війна, як відомо, стала рубіжною подією, у тому числі і для розвитку військової організації, і не тільки тому, що « насіння, посіяне припущенням пролетарів до армії, розвивалося з убивчою швидкістю», як зауважив Т. Моммзен. Саме " нові громадяни" з італіків значною мірою склали контингенти тих масових армій, які діяли в епоху громадянських воєн [57.с77].

На місце італійських союзників набагато ширше, ніж раніше, стали залучатись формування з перегринів та іноземних племен. У імператорський період ці перегринські *auxilia* стали другим основним родом військ, практично рівним за чисельністю легіонів. Така дихотомія на новому якісному рівні повторювала колишній поділ збройних сил Риму на *legiones populi Romani* та італійських *socii*. І вона таїла, по суті, ті ж потенційні погрози (якщо не великі), від яких не могло гарантувати ні надання рядовим ауксіліаріям громадянства в нагороду за довгу службу, ні романізація племінної верхівки, представники якої отримували високі військові посади. У цих погрозах цілком усвідомлювали сучасники, 70-х рр.

Для Тацита, наприклад, цілком очевидно, що одним із факторів жорстоких ексцесів у ході громадянської війни є різнорідність римської армії, « в якій перемішалися громадяни, союзники та чужоземці, які мають різні мови, звичаї, прагнення та віру » , і в якій одностайність досягається лише в інтересах пограбування та користі. У промові британського вождя Калгака Тацитом підкреслюється, що в римському війську у більшості солдатів немає батьківщини або вона поза Італією, і тому в його лавах знайдуться ті, хто на нього підніме зброю [15].

У Тацита та інших істориків наводиться чимало фактів, що показують, що латентні протиріччя між римськими та « варварськими » елементами всередині імператорської армії могли вилитися у відкриті конфлікти [15].

У основі, безумовно, лежав загальний антагонізм між римськими завойовниками і підвладними народами. Особливо драматичного характеру він набував тоді, коли поділяв одне й те саме сімейство. Так було у випадку з двома братами-херусками Армінієм та Флавом або у випадку з вождем галльського повстання Цивілісом та його племінником Юлієм Дігном.

Як би привабливі перспективи не відкривалися перед галлами, германцями та іншими народами у разі їх інтеграції в римське суспільство, все одно серед них знаходилися непримиренні ревнителі свободи, подібні до Армінії. Вони ніколи не погодилися б навіть із становищем тих союзних племен, приклад яких змусив схилитися до відпаду від Цивіліса батавів. Ці племена, як передає Тацит, думка

розкачалися інсургентів, « не платять податей, з них вимагають лише доблесті і солдатів, але це і є майже свобода» [15].

Однак, незважаючи на окремі ексцеси, військово-політична система, створена в Ранній імперії, щонайменше до III ст. , Поки римляни були основою легіонів і зберігали командні пости у допоміжних військах, більшою мірою працювала на процес романізації, в цілому успішно абсорбуючи « варварські» елементи 14 . І навіть посилювався III ст. приплив варварів до лав імператорської армії аж ніяк не мав таких руйнівних наслідків, як намагалися представити деякі дослідники, акцентуючи насамперед негативні наслідки едикту Каракали [48,с.87].

Понад те, навіть у кінці IV ст. , коли, за словами сучасників, істинно римська армія зменшилася майже до нуля і римляни повністю залежали від того, як за них боротимуться варвари, римський дух у солдатах ще не зник повністю. На підтвердження цього можна послатися на багато фактів, але обмежимося лише двома цікавими свідченнями Зосима. У першому з них розповідається про те, як солдати з Єгипту під час проходження через Філадельфію у Лідії зустрілися із загонами варварів. На відміну від перших, варвари воліли замість грошей розплачуватись на ринку погрозами та ударами. Єгиптяни, заступившись за торговців, умовляли варварів утриматися від такої неналежної поведінки і казали їм, що люди, які бажають жити за римським законом, так не поведуться. В іншому епізоді йдеться про загін батавів . В одній із сутичок з германцями батави виявилися винуватцями безладної втечі. Імператор Валентиніан наказав роззброїти їх і продати як рабів-утікачів. Батави благали імператора позбавити їх такої ганьби, і обіцяли проявити себе людьми, гідними називатися римлянами. І вони справді довели це, з натхненням розгромивши наступного бою варварів. Обидва епізоди показують, що престиж римського імені зберігався у лавах армії на заході імперії навіть серед тих, кого важко вважати римлянами [69,с.93].

У цілому нині, розглянуті вище літературні свідчення, за всієї їх упередженості і однобічності, чітко вловлюють і відбивають одну з провідних тенденцій у розвитку римських збройних сил, яка, своєю чергою, є проявом глобальної взаємодії світу варварів та античного суспільства. Посилене

підкреслення опозиції « римське — варварське» стосовно військової організації може, здається, свідчити у тому, що громадська свідомість хотіло бачити у армії одне із оплотів римського світу, бо з нею пов'язані і велич Риму, і безпека його кордонів.

Висновки до розділу 2

Проблема варваризації римської армії непокоїла як і сучасників так і дослідників пізніших часів. Вони шукали відповіді на питання, як могутня римська армія поступово втратила свій елітарний етнічний і статусний характер. Перш за все до причин проникнення варварів у римську армію можна віднести ослаблення імперії в економічному, політичному і військовому плані. Головне що можна виділити в процесі варваризації римської армії те, що не варвари перебирали римські риси, а римляни поступово втрачали свою ідентичність і запозичували у варварів певні риси.

Варвари з III ст. активно увійшли в життя імперії. Поширилися зв'язки і контакти римлян і варварів і у військовому плані. Так варвари часто самі наймалися до римлян на службу, коли були вигнанні чи переможенні своїми сусідами. Римляни охоче надавали притулок і землі таким втікачам, тому що це було вигідно перш за все імперії, яка завдяки ним захищала свої кордони, заселяла незаселенні землі.

Багато варварів у римській армії опинилося внаслідок війн. Римляни брали військовополонених на службу у військо. Також ще одним джерелом наповнення римської армії варварами були мирні договори вождів з римською владою згідно з яких перші надавали Риму рекрутів з числа своєї молоді.

Не можна однозначно зробити висновки про те як вплинула варваризація римської армії на стан та бойове функціонування римської армії. З одного боку втрапилася елітарність армії, до армії все більш потрапляли найнижчі соціальні елементи, зменшувалася часта освідчених римських воєначальників, що безумовно погіршувало можливості римської армії з точки зору стратегічного та оперативного керування. З іншого боку варвари були більш витривалими у фізичному плані, були пристосованні до складних кліматичних умов, легше переносили далекі піші походи. Тому це питання залишається дискусійним в історіографії і остаточних висновків зробити поки що неможливо.

РОЗДІЛ 3 ХРИСТІЯНСТВО ЯК ВІЙСЬКОВИЙ ЕЛЕМЕНТ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У I-V СТ.

3.1 Соціальне становище християнського населення Римської імперії у I-V ст.

Християнство було абсолютно новим забобоном для римського суспільства та для того, щоб розповісти історію його виникнення, спочатку розглянемо традиційні вірування римлян як певні умови виникнення християнства. Найбільш точно описав вірування римлян давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор Марк Туллій Цицерон, він писав: "Римляни зобов'язані своєю перевагою над усіма іншими народами тим, що вони побожні і релігійні і настільки мудрі, що вірять в те, що духи богів панують і направляють їх по життю." Римські обряди та вірування мали дві основні форми:

1. Вони поклонялися духу або генію сім'ї, особливо її главі та домашньому вогнищу (тобто, побут для римлян був важливим та навіть мав сакральне значення).
2. Друга форма вірувань- це відношення римського суспільства до богів та богинь(оскільки римляни вважали, що саме вони керують життям та контролюють долю та добробут римського суспільства в цілому) [20,с.31].

Також вони мали пантеон богів та богинь. Юпітер(цар богів, верховне божество- повелитель грому і блискавок, бог світла й неба. Аналогічний грецькому громовержцеві Зевсові, також в період імперії Юпітер вважався заступником імператорській владі.), Марс (в римській міфології бог війни, найдавніше божество Італії та Риму, яке входило в тріаду богів, які спочатку очолювали римський пантеон, - Юпітер, Марс і Квірін. У давнину він вважався богом родючості та рослинності, але поступово набув войовничий характер.), Аполлон (в грецькій міфології син Зевса і титаніди Літо. Він займав одне з головних місць в грецькій і римській традиції і вважався богом-стріловержцем, віщуном, світлоносним покровителем мистецтв.) , Меркурій(в римській міфології бог торгівлі, прибутку і збагачення, покровитель мандрівників, син Майї.) і Нептун(римський бог моря (в

грецькій міфології йому відповідає (Посейдон). Спочатку він шанувався як бог вод. Його дружиною була богиня джерел Салація.) були головними богами; Юнона (в римській міфології верховна богиня, дружина Юпітера, покровителька материнства, паралельне Юпітеру жіноче божество, пов'язане з ним по імені і в культурі.), Веста (покровителька сімейного вогнища і жертвовного вогню в Стародавньому Римі.), Мінерва (в римській міфології богиня мудрості, мистецтва, війни і міст, покровителька ремісників. Римляни вважали богиню рівною Юноні і Юпітеру, вона входила в пантеон головних римських богів, так звану Капітолійському тріаду, якій був присвячений храм на Капітолії.), Церера (богиня родючості, дозрівання злаків, покровителька материнства і шлюбу. Її шанували селяни. На честь богині справлявся свято - церіалії (квітень). Храм цієї богині був притулком для плебеїв. Поступово культ Церери зблизився з культом Деметри, з якої ототожнювали цю богиню. Цереру глибоко шанували також римські землероби.), Діана(у римській міфології богиня природи і полювання, вважалася уособленням місяця, як її брат Аполлон в період пізньоримської античності ототожнювався з сонцем. Діану ще супроводжував епітет "богиня трьох доріг", тлумачили як знак потрійної влади Діани: на небі, на землі і під землею. Богиня також мала славу покровительниці полонених Римом латинян, плебеїв і рабів.) і Венера (в римській міфології богиня садів, краси і любові.) - головними богинями [21,с.43].

Отже, римляни мали досить великий пантеон богів, що говорить про наявність політеїстичної системи вірувань у давніх римлян. Вони не хотіли відмовлятися від звичного їм середовища. Влаштувалися також різні обряди та церемонії, але римських громадян зазвичай не грав щодо них особливої ролі. Та не зважаючи на це римляни вірили у цих богів, адже вони виростили в таких умовах, їх виховання було відповідним. Можливо вони не ходили кожного дня до храмів, але якими б бідними вони не були, кожний дім мав власну святиню та вівтар для поклоніння.

Стародавні римські храми, окрім релігійного мали також важливе державне економічне та політичне значення, оскільки там знаходилася державна скарбниця та проводилися засідання римського Сенату [41, с. 88-144].

До свого офіційного утвердження в Римській імперії та суспільстві християнство пройшло основні три стадії: виникнення (яка характеризувалася гоніннями), потім воно мало нестійкий статус (релігія, яка не мала дозволу на існування, тобто була незаконною, християнство мало статус секти) та час, коли з'явилися її прихильники (апологетика раннього християнства). Перш за все, слід розібратися у причинах прийняття християнства в Римській імперії. Основними з них були, по-перше, значна перевага християнського вчення, а по-друге внутрішня і зовнішня готовність язичницького світу до його прийняття. Перетворення зайняло багато часу (майже III століття), але християнство остаточно витіснило язичництво і отримало офіційний статус державної релігії у Римі.

Першим з найбільш відомих аспектів є відносини християнства з імператорською владою. Існує багато думок з приводу виникнення конфлікту між християнством та римською владою. До та в момент виникнення християнства римське суспільство мало традиційну релігію, яка, у свою чергу, мала тісний зв'язок з державним ладом та політичним життям Риму. Виникнення християнства спричинило конфлікт, адже римська влада мала захищати офіційну релігію, тобто це було неминучим явищем. Перші суперечки почалися в момент правління імператора Клавдія, який вигнав іудеїв з Риму (про цей сюжет нам повідомляє Светоній). Тацит, який описував в «Анналах» гоніння на християн за імператора Нерона наголошує: «Той, хто спричинив цю назву (християни), Христос, був підданий смертному покаранню за часів правління Тіберія прокуратором Понтієм Пілатом» [15].

Светоній у життєписі «Життя Клавдія» зазначає, що Імператор Клавдій «іудеїв, підбурених Христом, вигнав з Риму» - йшлося про події початку 50-

х років, підтвердженні євангелістом Лукою [13]. Також відомим сюжетом є римська пожежа, коли імператор Нерон звинуватив у ній християн, аби відвести підозри від себе. Але вже тоді християнство сприймалося як окрема від іудаїзму релігійна група. Є багато таких прикладів, які лише підтверджують не сприйняття християнства римською владою та суспільством. Спочатку християнство поширювалося серед іудеїв, але потім і язичники почали залучатися до церкви. Що стосується самого римського суспільства, то на думку істориків більшість перших християн належала до нижчих верств населення Риму.

Однак, можливо, вже у I ст. н. е. християн підтримував дехто з еліти, яка складала на той момент близько 10 % римського суспільства. З правлінням династії Флавіїв пов'язані важливі для християнства події: створення євангельської традиції, значне поширення християнства у регіонах імперії, початок переходу до єпископальної церкви. Аналіз взаємин римської держави та християнства у I ст. н. е. дає підстави стверджувати про відсутність офіційної лінії відносно християнства на першому етапі поширення релігії [58,с.43]

Якщо подивитися на картину Риму у момент виникнення християнства, можна побачити, що влада намагалася спинити цей процес, всіляко обмовляючи християн та їх прибічників, а римське суспільство, захищаючи власні традиції вважало християн злочинцями, знову ж таки покладаючись на владу та закон. Сповідування християнства оголошувалося поза законом. Та ці суперечки мали і зворотній зв'язок, адже негативне сприйняття християнства римською владою було зумовлене невизнанням християнами римської релігії. Таке твердження є цілком зрозумілим та обрнтованим істориками. Релігійні традиції римлян, як вже зазначалося, передбачали пантеон богів, а християнство, як відомо, є монотеїстичною релігією і передбачає віру в Ісуса Христа. Культ імператора, як і культу традиційних римських богів, формував зв'язок між підданими та правителем. Молитви за імператора, римський сенат та римське суспільство

були обов'язковими під час свят. Тобто, велике значення у Римі мав культ імператорів. Кожний, хто цим нехтував переслідувався римською владою.

Можливо, через несприйняття цього культу імператора християн звинувачували на підставі закону про образу величі римського народу, як про це говорив Тертуліан [3]. Суперечки почали перетворювати вже у конфесіональний конфлікт. Що стосується подальшої долі християнства, то близько половини століття після Траяна, нових законодавчих актів проти християн та християнства не приймалося. Християнська традиція наголошує на толерантному ставленні до християн Адріана и Антоніна Пія. А от з ім'ям Марка Аврелія християни пов'язують четверте гоніння [22].

Для того, щоб розібратися в конфліктах, спочатку потрібно з'ясувати, основні характеристики римського суспільства перших трьох століть. В давніх суспільствах соціальне становище людини було, як правило, визначене з дня її народження. Давнє суспільство мало чітку соціальну структуру, кожен мав своє місце у суспільстві. Але як тільки традиційні зв'язки почали руйнуватися, людина почала втрачати впевненість, адже майбутнє вже не задавалося таким яскравим. Люди почали замислюватися про сенс життя, про причини своїх вдач та невдач, про спараведливість та несправедливість світу тощо. Тобто, такий порядок у суспільстві спричинив розширення людської самосвідомості, більш глобальне розуміння світу та встановлення нових загальнолюдських цінностей. Все це стало важливим підґрунтям для виникнення християнської релігії та ще раз доводить, що історія- одна з багатьох дисциплін, яка має причинно-наслідковий зв'язок. Цими питаннями займалися переважно філософи. Філософія також торкнулася і проблеми християнства. Найбільш яскравим прикладом цього було вчення кініків, яке зародилося в Греції, а вже з I ст. н. е. почало поширюватися і в Римській імперії. Кініки заперечували традиційні вірування, висміювали різні забобони, гадання тощо. В результаті християни використовували цю критику в своїх нападках на язичницьку релігію. Етика

кініків, їх проповідь бідноти, справили значний вплив на християнство, яке тільки почало зароджуватися [70].

Найбільш важливу роль в соціально-психологічній ситуації перших трьох століть відігравали саме традиційні релігійні вірування, насамперед віра в могутніх та милосердних богів. Традиційні вірування вже вкорінилися на той час в римському суспільстві і поява чогось нового (мається на увазі поява християнства) вважалося лише забобою, який, у свою чергу, і спричинив конфлікти в римському суспільстві [42, с. 91-111].

Якщо подивитися на римське суспільство з іншого боку, то ми бачимо, що навіть традиційні вірування були лише політичним інструментом влади. Про це нам говорить той факт, що, наприклад, офіціалізація культу імператора, вимога обов'язкового поклоніння статуям імператорів мали не стільки релігійний характер, скільки були чисто політичною перевіркою благонадійності римського суспільства, перевіркою на довіру владі. На мою думку, традиційні вірування були потрібні імператорам для того, щоб певним чином приховувати недоліки свого правління [42,с.132].

Найяскравішим прикладом цього явища є імператор Нерон. Гоніння на християн були одним з найбільших внутрішньо державних конфліктів у римському суспільстві. Бородаба з християнством- це певною мірою, не бажання римської влади змінювати державну систему, яке проявляється через несприйняття християнської релігії. На Заході християнство поширювалося повільніше, ніж у східних країнах. Виняток становила лише столиця імперії. Серед іудеїв, що переселилися в Рим або приїхали туди на певний час, досить рано могли з'явитися і християни: в яскравому різномовному римському натовпі їм легше було проповідувати і легше було ховатися від можливих переслідувань. Вічною проблемою є стосунки та конфлікти перших християн з римською владою. На нашу думку, проповіді християн в римському суспільстві те могли, певною мірою, спринити різного роду конфлікти, звідси з'являється й апологетика раннього християнства, тобто поділ на тих, хто за і тих, хто проти цієї релігії [43, с. 117-159].

Крім іудеїв в їх молитовних зборах в синагогах міст східних провінцій Римської імперії брали участь і місцеві жителі, які зацікавилися іудейською релігією. Для населення Римської імперії були характерні релігійні пошуки, бо існувала певна незадоволеність традиційними античними віруваннями. Результатом цього був інтерес до монотеїстичних релігій, зокрема до іудаїзму. Почали створюватися також перші християнські общини, люди мали досить насичене життя та переважно тяжку долю. Соціальний склад християн з самого початку виникнення християнських громад не був однорідним, хоча перевага в них вихідців з соціальних низів була незаперечною. Однак з кінця I-початку II ст. приплив до християн людей із середніх і навіть вищих верств суспільства поступово збільшується [35,с.54].

Пліній Молодший повідомляє імператору Траяну, що серед християн Віфінії виявилися навіть люди, які мали римське громадянство (їх він для розслідування відправив до Риму) [1]. Бути римським громадянином в провінційному суспільстві було досить почесно. Прихід до християнства таких людей був наслідком поглиблення духовної кризи, відчуття, що і цей привілей в умовах уже, по суті, що склалися до II ст. централізованої бюрократичної імперії мало що значила. Поширенню християнства в різних групах населення сприяв і самий характер цього релігійного вчення, і форми організації християн. Тобто, ми бачимо, що з самого початку християнство проявляло неабияку організованість, існував певний порядок в поширенні цієї релігії. У I-II ст. н. е. життя Римської імперії змінилося, в основному завершилося становлення імперської державної організації. У 96 р. був убитий імператор Доміціан з династії Флавіїв, що викликало ненависть своїми нещадними розправами з усіма неприязними йому людьми. Імператором був проголошений старий сенатор Марк Кокцей Нерва. Нерва усиновив і призначив своїм наступником талановитого полководця і адміністратора, уродженця Іспанії Траяна [44, с. 187-190]. Так почалося правління династії Антонінів, що збіглося з часом найвищого розквіту імперії і з початком її кризи. Репресії I ст. н.е. зломали будь-яку реальну і потенційну

опозицію. Сенат поповнювався в значній мірі за рахунок провінційної знаті, що одержала римське громадянство.

Спочатку в ньому переважали вихідці із західних провінцій, а при Антонінах імператори стали широко включати в сенат і знати східних областей. Багато з цих людей потім поверталися в провінції, звідки вони були родом, вже в якості намісників або інших високих посадових осіб провінційного управління; вони ставали головною опорою імператора в провінціях. У період Антонінів створювалася однакова система управління імперією: головну роль грала імператорська рада, куди з часу Адріана (117 - 138гг.), третього імператора цієї династії, призначалися найбільш здібні адміністратори, юристи і т. п. Добре організований бюрократичний апарат тримав під невсипущим контролем всіх жителів імперії. Розгром повстання Бар-Кохби зробив величезний вплив на християн: прискорив їхній остаточний розрив з іудаїзмом; ізолював іудохристиян, яких тепер ні християни, ні іудеї вже не вважали за своїх; показав безперспективність боротьби з імператорським Римом. Надії на швидкий кінець світу, які оживали під час повстань, ще раз були обмануті. Але обдуреними виявилися сподівання на прихід кращих часів не тільки у християн. У I ст. у окремих верств населення імперії ще зберігалася ілюзія можливості появи "благородного правителя", який буде поважати республіканські свободи і припинить репресії [44,с.87].

За імператора Траяна Тацит, який був свідком жорстоких репресій Доміціана, з надією писав про те, що тепер кожен може думати, що хоче, і говорити, що думає. Але скоро стало ясно, що, по суті, нічого не змінилося. Нові імператори вдавалися до масових репресій, але з тими, кого вони вважали небезпечними, розправлялися не менше жорстоко. Все це спричинило спалах ще більших повствнь та роздмухування конфліктів, римська влада не переймалася справами релігії у державі, тому це й сталося. Традиційні вірування вже почали потроху згасати [45, с. 120-155].

Зміни в суспільній структурі II - III ст. н. е. не могли не вплинути на соціальну психологію і ідеологію різних верств населення імперії. Це був час кризи і виживання античного світогляду, заснованого на понятті про розумність світопорядку. Людям самого різного походження і положення світ став здаватися втіленням зла і несправедливості. Також важливим був ще той факт, що тих, хто симпатизував християнству ув'язнювали, тобто не лише християни постраждали у боротьбі з римською владою, а й громадяни самої Римської імперії, конфлікти набували загальнодержавного значення. Існували різні релігійно-філософські вчення, саме велика кількість таких релігійно-філософських груп показує, в якому напрямку йшли духовні пошуки в Римській імперії II - III ст., що охопили і верхи і низи суспільства. Філософів витісняють "чудотворці". Їх популярність і вплив живить загальна спрага чудесного, тим більш сильніша, ніж важким і нестійким була повсякденне життя в охопленій кризою Римській імперії. Не дивно, що саме II - III століття стали століттями поширення християнства по всій території величезної держави і у всіх її соціальних прошарках [23,с.44].

Як вже зауважувалося вище, християнство з самого його зародження привертало до себе людей різного соціального і майнового стану, хоча, безумовно, переважали серед християн вихідці з низів суспільства. У II - III ст. все більше і більше людей заможних, в тому числі належали до самих верхів, брали нове віровчення. Тобто, ми можемо говорити про те, що римська знать потроху почала наворачтатися у християнство. Отже, навіть у середовищі селян з низів з'являється мирове ставлення до багатих, що, в свою чергу, сприяло притоку заможних людей у християнські громади [46, с. 57-112].

У III ст. змінюється в християнських громадах і в ставлення до заняття різних державних посад, що християни I ст. н. е., вважали абсолютно неприпустимим. Мабуть, до початку IV ст. християни, які займали міські посади, була вже така кількість, що з'їзд єпископів (соборів), який зібрався в 305 р. в м. Ельвірі, змушений був висловити своє ставлення до цих людей.

Судячи з постановою собору, були християни, котрі обіймали навіть офіційні жрецькі посади. Собор ухвалив, що тим, хто приносив жертви і влаштовував криваві ігрища, не можна перебувати в християнській громаді до кінця днів; тим же, хто влаштовував тільки святкові ігри, доступ дозволявся, але лише після відповідного покаяння. Таке порівняно толерантне ставлення до заняття християнами жрецьких посад (йшлося насамперед про служителів імператорському культу) було викликано не тільки припливом в християнство людей, які займали ті чи інші офіційні посади, пов'язані з наданням божому почестей імператору, але і зі зміною ставлення християн до офіційних язичницьких культів, який став в їхніх очах просто частиною державної машини. Для перших християн язичницькі божества були реально існуючими демонами, ворожими силами [22,с.54].

Таким чином, поширення християнства на заході імперії йшло значно повільнішими темпами. Виняток становила лише її столиця - Рим. У Римі жили люди, які приїхали або привезені туди (якщо це були раби) з найвіддаленіших кінців імперії. Там можна було зустріти шанувальників самих різних богів; тому немає підстав сумніватися в тому, що вже за часів Нерона там проживали і християни. Ми не можемо сказати, наскільки чисельними в кінці I ст. були римські християни. Ймовірно, їх було не так вже й багато, і всі вони, якщо судити по іменах, згаданим в посланнях Павла, були корінними римлянами. В кінці Діянь апостолів розповідається про зустріч Павла з керівниками іудейської громади Риму. У цьому епізоді іудеї, між іншим, кажуть, що вони нічого про Павла не чули, знають тільки, про його це вчення (тобто про християнство) [5].

Отже, християни, мабуть, були в Римі у I ст. ще невеликою замкнутою групою, про яку навіть багато іудеїв, які там жили знали мало. У II ст. число християн в Римі помітно збільшується. З другої половини II ст. в римських катакомбах - підземних галереях і каменоломнях, що збереглися з давніх-давен, з'являються спеціальні християнські кладовища; починаючи з III ст. християни прорубали в катакомбах і нові галереї для своїх поховань.

Поховання померлих займало важливе місце в християнському культі: адже християни вірили у воскресіння плоті, тому вони відкидали прийнятий серед римлян обряд трупоспалення. Вони влаштовували особливі кладовища, щоб і після смерті перебувати в колі одновірців. Катакомби були також місцем молінь християн, коли вони ще не сміли збиратися відкрито [47, с. 17-55].

Таким чином, з часом змін в Римській імперії змінювалося і становище християнської релігії. Спочатку це були поодинокі спалахи, до III ст. н. е. християнство вже стало повноцінною релігією, яка мала власних прихильників. Про це свідчило і залучення до християн римської знаті і створення перших християнських общин. Отже, ми маємо значний розвиток християнської релігії на теренах Римської імперії у I-III ст. н. е.

3.2 Військово-політична роль християнського населення в державі

Взаємовідносини християнства і армії Римської імперії протягом довгого періоду є актуальним сюжетом світового античнознавства. Складність вирішення питань пов'язаних з прийняттям християнства воїнами імператорської армії, а також відношення християн до військової служби в цілому, пов'язанно з тим, що аналіз різних типів джерел приводить до взаємовиключних результатів. Джерела церковного походження, особливо твори апологетів і життя святих, малюють картину непримиренного конфлікту, тоді як епіграфічні пам'ятки- найбільш масовий тип античних джерел показує достатньо широке розповсюдження християн принаймі з III ст [41,с.132].

Перш за все варто відмітити, що до кінця II ст. інформація про мучинецтво військових в ім'я євангельської віри в джерелах немає. Більше того християнська література апостольського періоду була вільною від анти військового пафосу. В Новому Заповіті декілька раз згадуються воїни риму, які співчували християнству. Це солдати які вели бесіду з Іваном Хрестителем, солдат під хрестом Ісуса, Корнелій з Цезарії, офіцер із Капернаума [65,с.245].

З останнім пов'язана легендарна традиція про так званний «спис сили»- накінецьник спису римського походження, які зберігається сьогодні в музеї мистецтв

Відня. Згідно з переказами володар цього спису, який торкався ран Христа, може стати владикою світу. В епоху хрестових походів реліквія потрапила з Близького Сходу в Європу із тих пір не раз ставала предметом поклоніння [58,с.67].

Є підстави припускати, що до кінця II. ст. християнство і армія Римської імперії перетиналися дуже рідко. Християнство було розповсюджено в основному в єврейській діаспорі. Із неєвреїв апологетами євангельського вчення в I-II ст. були частіше жінки, раби та вільновідпущенники, яких до військової служби не допускали.

Негативний імідж римської армії як важливого елементу імперської держави формується в більш пізній по часу апологетичній та мартирологічній літературі. До 170 рр. коли імперія вела напружені війни з германцями маркоманами відносяться перші відомості про присутність в легіонах воїнів-християн. Тоді зв'явилася легенда про порятунок XII легіону від загибелі в битві завдяки молитвам солдат-християн. Трохи згодом Тертуліан в своїй праці «Апологетика» згадує християн, які служили в фортецях на кордоні імперії. Важливо підкреслити, що XII легіон до переходу на дунайських театр військових дій більше пів століття був розташований в Каппадокії, охороняв кордон на Єфраті. Тертуліан мав на увазі римський лімес в Сахарі, який захищав африканські провінції імперії. Саме на цих територіях в Малій Азії та Африці-християнство отримало найбільше розповсюдження в перших століттях. В умовах військового часу держава змушена була прибігати до примусових наборів в армію, результатом чого стало перша помітна поява християн на військовій службі. Не дивлячись на заборону проливати кров, військова служба для християн все ж була можливою [69].

В римській армії існувало багато суцільно технічних спеціальностей, не пов'язаних безпосередньо з веденням бойових дій. Крім того армія виконувала поліцейські функції, що дозволялося для стороників євангельського вчення. Повідомлення Тертуліана дозволяють зробити висновки, що при останніх

імператорах дому Антонінів християнство починає поширюватися в середовищі населення східних і південних провінцій Римської держави [58,с.23-25].

На межі II-III ст. з приходом до влади Септимія військова служба стала більш престижною. Армія почала грати більш активну роль в системі управління державою. Покращилося правове і матеріальне становище воїнів. Солдатам дозволили заводити сім'ї через що покращився зв'язок армії з цивільним населенням. В результаті військова служба стала більш престижною для християн.

В той же час в християнських общинах Фригії поширилося есхатологічне вчення Монтана, яке проповідувало про швидке наближення Страшного суду. Монтаністи заперечували насилля в будь якому вигляді, зневажали цінності античної культури і цивілізації, пропагували аскетичний спосіб життя. Один із яскравих апологетів раннього християнства, Тертуліан пропагував ідеї монтаністів в Африці. Прикладом цього є його твір « De corona militis». Тертуліан з захопленням описував вчинок легіонного унтер-офіцера, який відмовився приносити військову присягу з вінком на голові під час коронації в 211 р. Випадок стався в Карфагені. За демонстративне порушення дисципліни воїн був публічно страчений і таку поведінку солдата Тертуліан вважає зразковою. Він засудив за ідолопоклонництво решту легіонерів-християн, які прийняли присягу із жертвоприношенням. [54,с.67]

Учень Тертуліана карфагенський єпископ Кіпріан пише про мученицьку смерть солдат-християн під час правління Септимія на межі II і III ст. Треба сказати, що саме в частині африканського гарнізону апологетична традиція знаходить найбільшу кількість солдат-християнів. З середини III ст. християни з'явилися уже в найпрестижнішому роді військ- преторіанській гвардії. Розповсюдження монтаніських настроїв серед частини воїнів африканської групи військ можна пояснити як успішною пропагандою Тертуліана і його послідовників, так і збереженням миру на південних кордонах імперії [3].

Окрім Африки випадки індивідуального мучеництва християн-легіонерів були помічені на нижньому Дунаї, де був розташований один із найбільш укріплених і насичених військами ділянок римського кордону. Відомо про 11 легіонерів, які прийняли мученицьку смерть в Дуросторі, 4 в Марціанополі. Більшість випадків пов'язано із св'яткуванням десятиліття першої тетрархії, під час якої солдати, отримували нагороду повинні були принести жертви статуям правителів. Одна із історій в якій солдат був призначений в жертву Хроносу згідно обряду сатурналій і перед лицем неминучої смерті відмовився брати участь в язичницькому ритуалі як християнин виглядає зовсім не правдоподібно, тому що римляни не практикували людських жертвоприношень [28,с.154].

Серед повідомлень про індивідуальних випадках добровільного мучеництва воїнів-християн окремо стоїть повідомлення Евгерія про стату Фіванського легіону. Автор який був ліонським єпископом в першій половині V ст. одним із кращих пізньоантичних коментаторів Біблії в своєму творі « Страждання агаунських мучеників, св. Мавриція і тих які були з ними». Евгерій пише, що Фіванський легіон був викликаний із Єгипту імператором Максиміаном для боротьби з повсталими багаудами в Галію. Далше автор повідомляє, що у зв'язку з відмовою лігеонерів-християн приносити жертви язичницьким богам легіон був декілька раз децимований і в результаті повністю знищений [65,с.54].

Отже, більшість мученицьких смертей солдат-християн припадає на межу III і IV ст., тобто. на період тетрархії, коли імператорський культ досяг найвищого розквіту і коли індивідуальну присягу з принесенням жертв статуї правителя мали приносити як старші і молодші офіцери, а й рядові солдати¹². Саме з необхідністю особистої участі рядових в імператорському культі вчені пов'язують факти мучеництва християн, які надходили до армії Сході імперії. Однак на добровільну смерть йшли лише небагато з солдат-християн, які перебували під впливом монтаністського вчення [71].

Після едикту 311 р. імператора Галерія про припинення переслідувань християн страти солдатів за релігійні переконання більше не здійснювалися.

Церковний собор Арле 314 р., зібраний з ініціативи нового імператора Костянтина, заборонив солдатам кидати зброю під загрозою відлучення від причастя. Християнська емблема "лабарум" стала одним із військових штандартів. За едиктом імператора Феодосія II від 416 р. в римській армії було дозволено лише християнам. Християнська держава відтепер переслідувала не лише язичників, а й пацифістів різних конфесій: маніхеїв, а також християн-монтаністів після нікейського собору, оголошених єретиками [69,с.185].

Висновки до розділу 3

Християнство складний соціально-релігійний елемент римського суспільства і армії зокрема. Християнство пройшло складний еволюційний шлях в римському суспільстві від секти до державної релігії. Як ми знаємо з Святого Письма християнам заборонялося вбивати і заподіювати шкоду, проте ці погляди поступово змінювалися. Проте головна складність участі християнства в римській армії була не в пацифістичних настроях, а в ідеологічному конфлікті християн із імператорською владою.

Із III ст. в римі починається культ імператорської влади якого майже ототожнювали з богом або з прямим ставлеником богів на землі. Тому в армії вже не тільки офіцери повині були складати присягу з вінком на голові перед статуєю імператора, а і рядові солдати легіонери. Тому з цього часу прослідковуються випадки індивідуальних мученицьких смертей християн-легіонерів, які відмовилися складати таку присягу. Це не було масовим явищем, більшість християн-легіонерів все ж таки складали таку присягу, проте випадки описані вище мали місце.

Християнство в римські легіони проникло з південних кордонів імперії з Африки. Де власне воно було поширене найбільше, а також багато римських легіонерів які несли службу в Іудеї почали симпатизувати християнству. В Новому Завіті ми не знаходимо жодного засудження римських воїнів, навіть більше він подає свідчення як римські легіонери спілкувалися з проповідниками. Тому можна сказати що середовище римських воїнів не було ворожим до християнської релігії навідмінно від того ж самого політичного потриціанського середовища. Це можна пояснити тим, що в ті часи II-IV ст. в римську армію набирали простолюдинів, сиріт, знедолених тобто загальну масу людей, яким симпатизували християнське віровчення з його прагненням до загальної рівності та відкидання культу багатства та елітарності.

РОЗДІЛ 4 ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНО ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 6 КЛАСІ

Всесвітня історія в 6 класі є фактично фундаментом для школярів у вивченні світової історії. На уроках закладаються підвалини для розуміння і зацікавлення історією світових цивілізацій. Тому для вчителя важливо саме з цих початкових уроків привити учням любов і зацікавленість до світової історії. На нашу думку основними проблемами викладу історії для учнів 6 класів є надмірна фактологізація та перенасичення матеріалу термінами, датами, персоналіями. Таких характер викладу матеріалу може виявитися занадто складним для учнів юного віку, відвернути їх від вивчення історії тому що вона буде їм здаватися складною і незрозумілою. Для нас важливо сфокусуватися саме на доступності і цікавості викладу разом з тим щоб учні засвоїли матеріал який запропонований навчальною програмою.

Важливими аспектами сучасної освіти в умовах Нової української школи є формування компетентностей загальнолюдських та предметних. Тому безсумнівно вчитель має дотримуватися концепції освіти яка запропонована НУШ. Згідно неї навчання історії має бути направлене на засвоєння загальної мети освіти в школі, а саме розвиток та вдосконалення соціальних особливостей учнів, формування їхньої етнічної релігійної та національної самосвідомості, крім того вивчення історії має виховувати повагу до культури інших народів, формувати ціннісні орієнтири, покращувати творчі та дослідницькі здібності.

На уроках у 6 класі двічі згадується тематика Римської республіки та імперії тому, щоб не забирати урочний час на вивчення хоч і дотичної проте теми яка на пряму не запропонована навчальною програмою рекомендується винести її на позаурочні форми навчання такі як уроки-семінари, факультативи, використосувати матеріали дослідження можна в гуртковій діяльності, при роботі з обдарованими дітьми, при підготовці до олімпіад і тд.

Позаурочні заняття мають на меті поглибити ті знання які школярі отримали на уроках, головною їхньою відмінністю є те що вони проводяться на добровільних

засадах, там відсутній або значно менший контроль ніж на уроках, і вони вони базуються на принципах особистої зацікавленості учнів. На нашу думку використання досліджуваної теми доцільно буде використовувати саме на таких заняттях. Прикладом такого заняття може бути факультативне заняття з всесвітньої історії на якому буде розглядатися тематика варварів і християн в римській армії. Факультативне заняття розраховане насамперед на розвиток навичок і вмінь наукової діяльності, такий тип освітньої роботи формує в учнів професійну орієнтацію, вчить хоч і елементарним і початковим але все ж основам наукової діяльності.

Факультативне заняття має навчити учнів думати самостійно, виходити за межі та рамки підручника і навчального плану, тому основним мотивом в ньому має бути саме самостійна робота, пошук інформації, формування цілісної картини бачення проблеми, а не мислення окремими датами чи фактологією. Такого роду розумова діяльність може видатися складною для учня 6 класу, саме тому керувати факультативним заняттям має досвідчений педагог, який зможе знайти баланс між плідною працею учня та цікаво проведеним часом. В такому роді освітньої діяльності потрібно враховувати вікові та особисті відмінності учнів, знаходити індивідуальний підхід, як правило група учнів на факультативі має складати 7-10 осіб, що дозволить вчителю приділити достатньо уваги кожному. Тривалість такого заняття не повинна перевищувати 35 хвилин.

Форми проведення уроку із досліджуваної тематики можуть бути різноманітними на нашу думку можна застосувати такі як:

1. Словесний - в якому будуть чільне місце займати усні методи навчання, можна проводити таке факультативне заняття у формі уроку-бесіди, уроку-дискусії, уроку-коментаря.
2. Словесно-наочний- поєднання попередньої форми проведення уроку із наочними методами навчання, наприклад робота із першоджерелом, перегляд презентацій, коротких відеоматеріалів, робота із віртуальною реальністю.

3. Ігровий урок- в якому головне місце займає гра як метод навчання. Допомагає учням урізноманітнити навчальний процес, дещо відволіктися, проте провести час з користю. Рекомендуємо організувати урок-турнір де учні поділені на команди будуть відповідати на питання стосовно теми християна та варвари в римській армії, це допоможе учням краще засвоїти матеріал, розвине їхні соціальні та комунікативні якості.

Засоби навчання- важлива складова проведення факультативного заняття, яка допомагає учням і учителю зробити навчальний процес більш продуктивним і комфортним. Вони стають ніби проміжною ланкою яка поєднує учня і вчителя. Для факультативного заняття з досліджуваної теми рекомендуємо користуватися:

друкованими засобами (підручники, хрестоматії, науково-популярна та художня література);

наочними (історичні карти, ілюстративно-довідковий матеріал, схеми, портрети історичних діячів);

аудіовізувальні (навчальні кіно та відео фрагменти).

На нашу думку проведення такого факультативного заняття з досліджуваної тематики має вкладатися в концепцію Нової української школи. А саме мати компетентнісний підхід до навчання, який має на меті не накопичувати знання, а формувати певні вміння і навички і вміти їх застосовувати в житті. Загалом ключових компетентностей виділяють 11, також є предметні компетентності. На нашу думку таке факультативне заняття має в собі поєднувати як і ключові так і професійні компетентності для всебічного розвитку особистості школяра.

При розробці факультативного уроку з досліджуваної тематика ми зупинимося на таких компетентностях: **культурній, громадянській та соціальній, хронологічній, логічній.**

Культурна компетентність- сучасна освіта прагне виховати в учневі всебічно розвинуту особистість, яка любить свою культуру і поважає культури інших народів, яка цікавиться живописом, літературою, скульптурою тощо. Римська імперія була державою де проживало багато народів, тут перепліталися різноманітні релігії, вірування, традиції. Вивчаючи тему дослідження на факультативних заняттях, діти познайомляться з різноманітним культурним середовищем Римської імперії, дізнаються як античні письменники описували релігійні обряди перших християн, яка культурологічна різниця була між варварами та римлянами. Вивчення цієї теми на уроках дасть зрозуміти учням що здавна населення держав було різноманітним і культура кожної етнічної чи релігійної групи є унікальною і необхідною для вивчення. На уроках присвячених вивченні цієї тематики можна показати відмінність варварів від римлян в одязі, зачісках, мові і тд. Необхідно ознайомити школярів із пантеоном римських богів, з християнським віровченням, різноманітним течіям християнства. Це розширить уявлення учнів про релігії світу, розширить їхній світогляд, буде прививати повагу до інших релігій.

Громадянська та соціальна компетентності- шкільна освіта має на меті також виховати в учневі повноціного громадянина, який є активним членом соціуму, розуміє як побудоване суспільство, має власну громадянську та соціальну позицію, знає свої права та обов'язки, цікавиться суспільним та політичним життям. В цьому плані вивчення історії Римської імперії допоможе школярам зрозуміти як був побудований соціум в античності і який еволюційний шлях він пройшов, досліджуючи поняття громадянин, плебеї, патриції та інші. На прикладі християн дітям можна показати, як та чи інша група громадян може знаходитися в загнобленому не повноцінному стані у суспільстві. Боротьба за права християн в імперії проілюструє, як можна протестувати та досягати своїх цілей в соціумі. Проаналізувавши стан варварів в імперії можна провести паралелі із сучасними етнічними групами в соціумі, що дасть школярам краще усвідомлення структури суспільства та принципів згідно яких воно діє.

Хронологічна компетентність – це насамперед вміння орієнтуватися в історичному часі, розуміти які події слідують за якими, відносити певні події до відповідних епох, вміти користуватися та складати хронологічні таблиці тощо. У шостому класі школярі тільки починають опановувати хронологію, тому нашим завданням є допомогти школярам орієнтуватися в таких хронологічних поняттях як до нашої ери, нашої ери, років тому. У допомозі стануть вирішення хронологічних задач, складання хронологічних таблиць наприклад років правління римських імператорів.

Логічна компетентність. Результатом вивчення історії в сучасній школі є не лише засвоєння знань (фактів, понять, назв, зв'язків, тенденцій), а й розвиток умінь і навичок критично мислити, творчо вирішувати проблеми, знаходити сенс. Щоб школярі використовували набуті знання та навички в життєвих ситуаціях. Логічна компетентність передбачає можливість учнями аналізувати факти, процеси, встановлювати їх причини та наслідки. Розуміти причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати розрізненні факти в цілісну об'єктивну картину. В ході нашого уроку учні повинні розібратися у причинах та наслідках появи варварів у римській армії, розуміти наслідки варваризації армії імперії, скласти цілісну картину бачення проблематики.

На уроках з вивченням досліджуваної теми рекомендуємо використовувати інтерактивні методи навчання. Зокрема кооперативного навчання наприклад: робота в парах чи групах коли клас ділиться на дві групи одна з них описує роль і місце варварів а інша християн. Також доцільно використати методи колективно-групового навчання наприклад: мозковий штурм, коли вчитель задає питання а учні намагаються згенерувати максимальну кількість відповідей. Важливе місце в доповненні навчального процесу будуть мати імітаційні та рольові ігри, пропонуємо рольову гру де одна половина класу буде воїнами римського походження а друга варварського походження і потрібно імітувати побутові відносини цих двох категорій.

Доцільно використовувати на таких уроках іноваційні технології. Наприклад віртуальні екскурсії по музеях античної культури та історії, можна розробити віртуальну виставку портретів римських імператорів, що значно удосконалить та урізноманітнить навчальний процес.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV

Вдосконалення освітнього процесу в сучасній Україні і запровадження компетентісного підходу до навчання в умовах НУШ ставить перед вчителем нові завдання та виклики, зокрема і в ході вивчення Всесвітньої історії. Важливість уроків історії в шостому класах важко переоцінити, вони дають фундамент історичних уявлень, вчать базових історичних умінь (орієнтуватися на карті, хронології, встановлювати причинно- наслідкові зв'язки), розширюють світогляд учнів, залучають до світової культури, збагачують духовно.

На нашу думку шкільна програма через обмеженість в кількості навчальних годин не здатна в собі вмістити всю повноту і різноплановість тем які можна вивчати на уроках Всесвітньої історії. Розширити можливості щодо вивчення наприклад нашої теми на уроках історії допомагають факультативні заняття. Факультативні заняття мають на меті в загальній канві шкільної програми розширити та доповнити знання, вміння та навички учнів, характерної особливістю таких занять є те, що вони побудованні на особистій зацікавленості учнів, тому на таких заняттях можна більш поглиблено вивчати нашу тематику. Нами запропонований план-конспект факультативного заняття для шостого класу допоможе правильно побудувати і провести таке заняття.

ВИСНОВКИ

Питання участі таких різномантних соціальних і релігійних елементів як варварів та християн у римській армії є складним та різноплановим. Аналіз джерел та історіографії з даної тематики показує що це питання хвилювало як і сучасників тих подій таких письменників та інших культурно-політичних діячів як Цельс, Полібій, Варон, Аміан Марцелін, Тацит та інші, так і дослідників інших епох. То ж це питання досить добре відображено у зарубіжній історіографії. Основним джерелом вивчення участі варварів у римській армії є свідчення Аміана Марцеліна, та епістолярні джерела римських воєначальників. Щодо джерельної бази участі християн то її можна розділити на два табори апологетів християнства і їх противників. Перші перебільшували гоніння на християн в армії, приписували страти цілих легіонів за їхню віру, прикрашали подвиги воїнів християн. Інші ж навпаки приписували християнам міфічні обряди, заохочували до їхньої дискримінації, звинувачували їх в посяганні на традиції римської влади. Тому використовуючи ці джерела потрібно співставляти свідчення підходити з критичної точки зору.

Можна сказати що активне проникнення варварів саме в середовище військових почалося з III ст. Хоча і до того в армії був певний прошарок не римського населення. На це повпливала реформа Гая Марія коли збільшилася чисельність легіонів, і забезпечувати їх виключно відбірним етнічно римським населенням було важко, в структуру армії почали проникати варварські елементи. Також безумовно розширення кордонів імперії, і необхідність їх захищати від спустошення, спричинило необхідність брати на службу прикордонні племена, які водночас і захищали кордони і заселявали пусті території.

Необхідно підкреслити що така яскрава поява варварського елемента в римській армії немогла би з'явитися коли би у імперії була сильна внутрішня і зовнішня позиції. Ослаблення Риму як зовні так і всередині призвело до поступової

втрати традицій в середовищі армії. Все більше і більше елементів варварського військового мистецтва почали проникати у римську армію. Довготривале розташування римських легіонів в середовищі варварів призводило до того, що вони поступово ставали ними сами. Повертаючись із таких довгих походів жителі Риму жахалися їх і ставилися до них власне як до чужинців варварів. Це все призводило до розмивання тих відмінностей які були між римською та варварськими військами, і варварський елемент поступово інтегрувався в армію імперії. Посилило чи послабило це римську армію питання суперечливе, остаточної відповіді на яке неможна дати. На нашу думку це все ж таки призвело до деградації військової машини Риму через зменшення кількості талановитих офіцерів і воєначальників, втрата стратегічного мислення яка була притамана римській армії призвела до занепаду римської військової традиції.

Що до християнства як елементу суспільства а відповідно і армії то можна сказати те що це складне і багатогранне явище. Спочатку римське суспільство мало свої вірування та традиції, пантеон власних богів та богинь та вони не хотіли відмовлятися від звичного їм середовища. Коли нова релігія з'явилася на теренах Римської імперії, звичайно це не сподобалося ні населенню, ні владі, а тим паче на початку свого поширення не стосувалося жодних владних структур. Християнство спочатку виникло як секта, яка не сприймалася, християнське віровчення оголошувалося поза законом. До нього ставилися як до певної загрози, а християнське вчення навіть деякий час вважалося нісенітницею. Біблія нам розповідає про вчення святих апостолів (наприклад, Петра і Павла), вони поширювали християнство серед римського суспільства, але це ще був лише початковий етап становлення християнської віри. Зміни в суспільній структурі Риму починаються лише з II-III ст н. е. , вони багато в чому вплинули на соціально психологію та ідеологію різних верств населення імперії. Поступово відношення до християнства починає змінюватися як зі сторони римської влади, так і зі сторони населення. Починають існувати християнські громади, нова релігія починає привертати увагу людей різного соціального стану. Можливо нова релігія

йшла малими кроками до свого визнання, особливо на Заході імперії, але впевнено.

Після приходу нової релігії на землі Римської імперії, настає епоха гонінь на християн. Імператори по-різному ставилися до християнства, що було зумовлено тлумачення нової релігії, адже були випадки, коли християнство вважалося марновірством

Армія і християнські вірування починають активно зустрічатися вже у II ст. н.е. Коли до римської армії починають набирати бідних людей, солдатів із африканських провінцій, де було поширене християнство. В результаті частка християн в армії імперії сильно збільшилася, попри свідчення апологетів раннього християнства, неможна сказати що християни в армії зазнавали значних гонінь, не підтверджуються масові випадки децемації легіонів із значним відсотком християн. Отже, римська армія було досить лояльною до людей християнської віри, оскільки ядром тогочасної армії були малозаможні римляни, і представники інших етносів. Більш вороже ставлення займала політична і вища військова верхівка. Яскравим був конфлікт імператора і християн, оскільки імператор прагнув безумовної покори, і піднесення своєї персони в абсолют, що суперечило християнським цінностям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані джерела

1. Біблія Старий і Новий Завіти URL:
<https://www.wordproject.org/bibles/uk/index.htm>
2. Гай Светоній Транквілл URL:Життєписи дванадцяти цезарів
https://chtyvo.org.ua/authors/Trankvill_Hai_Svetonii/
3. Діон Кассій Коккеян. Історія кесарів. Книги LVII-LXIII «Історії римлян» / Предмова, переклад з англійської, коментарі В. М. Талаха; під ред. В. М. Талаха і С. А. Купрієнко. — Київ, 2013. — 239 с.
4. Йосип Флавій. Іудейські старовинності. К.,2022
5. Лактанцій. О смертях гонителей. СПб.: Алетейя, 1998.
6. Либаний. Речи / Пер. С.П. Шестакова под ред. М.Ф. Высокого. СПб.: Квадривиум, 2014.
7. Листи Плінія Молодшого // Пер. М. Е. Сергеенко. К.,1950.
8. Лукиан. О кончине Перегрини // Перевод Н.П. Баранова . Хрестоматия по античной литературе. В 2 томах. / Для высших учебных заведений. Том 1. Н.Ф. Дератани, Н.А. Тимофеева. Греческая література. М.: "Просвещение", 1965.
9. Луцій Анней Сенека Діалоги URL:
<https://chtyvo.org.ua/authors/Seneca/Dialohy/>
- 10.Минуций Феликс. Октавий. / Пер. М. Е. Сергеенко. // Богословские труды. 1981. № 22
- 11.Публій Корнелій Тацит Анналі. З часу відходу божественного Августа
URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Publius_Cornelius_Tacitus/Annaly_Z_chasu_v_idkhodu_bozhestvennoho_Avgusta/
- 12.Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства / Материалы и документы. М., 1933

- 13.Св. Иринеї Лионський. Творення. / Пер. П. Преображенського. М., 1996. 640 с.
- 14.Св. Іустин, філософ і мученик. Творення. М., 1995. С. 31-105.
- 15.Светоній Транквилл Гай. Життя дванадцяти Цезарей. М.,1990.
- 16.Сочинення древніх християнських апологетів. СПб., 1895.
- 17.Твори Марцелліна URL: <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html>
- 18.Тертуліан, Квінт Септимій Флоренс.К.,2002 С. 637.-742
- 19.М. Terentii Varronis Liber de philosophia, Ausgabe und Erklärung der Fragmente (Diss.). Köln, 1959

Монографії

- 20.Болотов В.В. Лекції з історії древньої церкви. Т.2. С.278.
- 21.Болотов В.В. Лекції з історії древньої церкви. Т.2. С.299.
- 22.Вільям Мак-Ніл. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти – Київ: Ніка-центр, 2020. – 960 с.
- 23.Історія світової релігієзнавчої думки. К., 1997.
- 24.Лубківський В. І. Релігієзнавство. К., 1997.
- 25.Лубський В.І., Козленко В.М., Лубська М.В. Історія релігій. К: Тандем, 2002.
- 26.Машкін М. О. Історія Стародавнього Риму. К., 1952.
- 27.Мозговий І. П. Утвердження християнства (I-II ст. н.е.) : Античні писемні джерела. Навч. Посіб. / І. П. Мозговий. Суми, 2011.
- 28.Нечай Ф.М. Рим та італіка. Мінск, 1963.
- 29.Рибачук М. Ф. Релігієзнавство. К., 1997.
- 30.Тимофієнко В. І. Історія архітектури Стародавнього світу. — Київ: «Наукова думка», 2007.
31. Beard M. SPQR: A History of Ancient Rome. Liveright, 2016.
32. Beard Mary. SPQR: a history of ancient Rome. New York: Liveright Publishing Corporation, W.W. Norton & Company, 2015. 606 p.
33. Beard Mary. SPQR: a history of ancient Rome. New York: Liveright Publishing Corporation, W.W. Norton & Company, 2015. 606 p.

34. *Coyle J. K. Manichaeism and Its Legacy. BRILL, 2009. 346 p.*
35. Donald R. Dudley, *The Civilization of Rome*, 2nd ed., 1985,
36. Donald R. Dudley, *The Civilization of Rome*, 2nd ed., 1985,
37. *Drecoll V. H., Kudella M. Augustin und der Manichäismus. — Mohr Siebeck, 2011. 292 p.*
38. J. A. Crook, *Law and Life of Rome, 90 BC-AD 212*, 1967
39. J. A. Crook, *Law and Life of Rome, 90 BC-AD 212*, 1967
40. Jacobs M. Das Christentum in der antiken Welt. Von der Frühkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987.
41. Karin A. Philosophie gegen Gnosis. Plotinus Polemik in Seiner Schrift. – II, 9. – Stuttgart, 1990.
42. Karin A. Philosophie gegen Gnosis. Plotinus Polemik in Seiner Schrift. – II, 9. – Stuttgart, 1990.
43. *Lieu S. N. C. Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. — Tübingen : J. C. B. Mohr, 1992. 329 p.*
44. Lorenz R. Arius judaizus? Untersuchungen zur dogmengestichtlichen Einordnung des Arius. – Vandenhoeck & Puprecht in Göttingen. – P. 62-64.
45. Lorenz R. Arius judaizus? Untersuchungen zur dogmengestichtlichen Einordnung des Arius. – Vandenhoeck & Puprecht in Göttingen. – P. 62-64.
46. Manfred, P. Jacobs. Das Christentum in der antiken Welt. Von der Frühkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987.
47. Manfred, P. Jacobs. Das Christentum in der antiken Welt. Von der Frühkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987.
48. *Manichaean Texts from the Roman Empire / Ed. by I. Gardner, S. Lieu. — Cambridge University Press, 2004. — 312 p.*
49. Peter Garnsey, Richard Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture. London: Duckworth, 1987.*
50. Simon M. Vitrus Israel. – Paris, 1964.
51. Simon M. Vitrus Israel. – Paris, 1964.

52. Peter Garnsey, Richard Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. London: Duckworth, 1987.
53. Beard M. *SPQR: A History of Ancient Rome*. Liveright, 2016.
54. *A Cultural History of Western Empires Volume 1. A Cultural History of Western Empires in Antiquity (500BCE-800CE)*; Edited by Carlos Noreña, University of California Berkeley, USA 2018.
55. A. H. M. Jones. *The Later Roman Empire. 284–602. I–III*. Oxf., 1964.
56. Peter Garnsey. *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*. Oxford University Press, 1970.
57. Richard Saller. *Patriarchy, Property, and Death in the Roman Family*. Cambridge, University Press, 1994.
58. R. Rémondon, *La Crise de l'Empire romain : de Marc Aurèle à Anastase*, Presses universitaires de France, Paris, 1964.
59. *The Cambridge Companion to Ancient Rome* / Ed. Paul Erdkamp. Cambridge University Press, 2013.
60. *The Cambridge Companion to the Roman Economy* / Ed. Walter Scheidel. Cambridge University Press, 2012.
61. Ando C. Was Rome a Polis? // *Classical Antiquity*. 1999. Vol. 18. P. 5–34. 42.
62. Brown P. The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire // *The Journal of Roman Studies*. — 1969. — T. 59, № 1/2. — С. 92-103.
63. Cohen S. Schism and the Polemic of Heresy: Manichaeism and the Representation of Papal Authority in the Liber Pontificalis // *Journal of Late Antiquity*. — 2015. — Т. 8, № 1. — С. 195-230.
64. Frend W. H. C. The Gnostic-Manichaean Tradition in Roman North Africa // *The Journal of Ecclesiastical History*. — 1953. — Т. 4, вып. 1. — С. 13-26.
65. Godsworthy A. *The Roman Army at war*. — Clarendon.: Oxford University Press. — 1998.
66. Humfress C. *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*. — Oxford University Press, 2007. — 344 p.

67. Levick B. M. Imperial Control of the Elections under the Early Principate: Commendatio, Suffragatio, and «Nominatio» // *Historia*. 1967. Bd. 16. Hft. 2. P. 207–230.
68. Lim R. Unity and Diversity Among Western Manichaeans : A Reconsideration of Mani's sancta ecclesia // *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques*. — 1989. — Т. 35, вып. 2. — С. 231-250.
69. Stoop É. Essai sur la diffusion du manichéisme dans l'Empire romain. — 1909. — 151 p.
70. Stroumsa G. Monachisme et Marranisme chez les Manichéens d'Egypte // *Numen*. — 1982. — Т. 29, № 2. — С. 184-201.
71. Sundermann W. Zur frühen missionarischen Wirksamkeit Manis // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. — 1971. — Т. 24, № 1. — С. 79-125.

Етноніми варварів на служі в Римі згідно даними Амiana Марцеліна

№	Етноніми	Місця згадування в тексті «Діяній»
1	2	3
2	аламани	XIV.10.7,8; 11.11,24; XVI.12.16; XVIII.2.2,7,13; XX.2.5; XXI.3.4,5; 12.16; 13.3; XXII.3.1; 8.49; XXVI.7.4,6; 9.7; 10.7; 8.2; XXIX.1.2; 4.7; XXX.3.3-7
3	араби	XXIII.3.8; 5.1; XXIV.1.10
4	батави	XX.1.3; 4.2; XXVII.1.5; 8.7
5	варвари	XVIII.9.4; XXI.8.1; 10.18-19; 12.25; XXIV.1.2; XXVI.7.17
6	германці	XXV.6.13; 8.1
7	герули	XX.1.3; 4.2,4; XXV.10.9; XXVII.1.5; 8.7

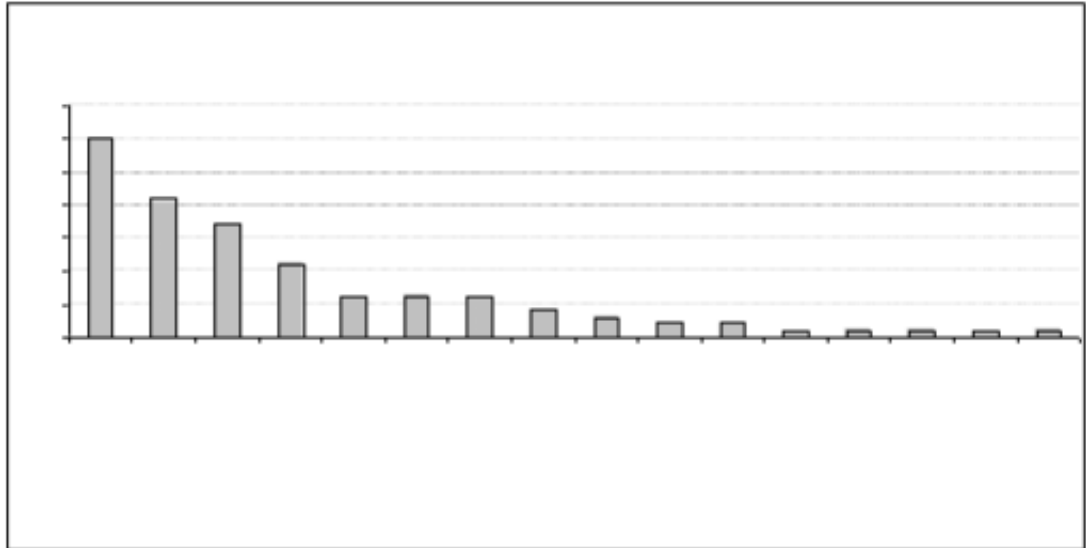
Джерело: [17].

Етноніми варварів на службі в Римі згідно даними Амiana Марцеліна

Готи, скіфи	XX.8.1; XXIII.2.7; XXX.2.6; XXXI.3.5; 4.1; 16.8
зінани	XXV.1.19
ібери	XXXI.12.16
ізалензії	XXIX.5.44
лентізи	XXX.6.1
перси	XXXI.10.3, 17 XVI.10.16; XX.11.07; XXIV.1.2,8,9,20 – 21; 2.4,11,20; 5.4; XXVI.5.2
сакси	XXVIII.5.4
сармати	XIX.11.7; XXIV.1.2; 4.13, 31; 6.4,13; XXV.5.2; XXVII.5.1,2; 5.9; XXX. 2.4,5; XXXI.7.1,4,5; 12.6; 13.9
франки	XIV.11.21; XV.5.2,6,7,11,15,16,31,33; XVIII.3.2; XXI.8.1; 9.6; XXIV.1.2; 4.13; XXV.5.2; 8.11; 10.6; XXVI.1.6; 4.1; 5.2,9; 9.1; XXVII.2.1; XXX.3.7; XXXI.7.4,5; 8.2; 10.6; 12.15 – 17; 13.10

Джерело: [17].

Кількісне розподілення варварів на службі в римській армії згідно з додатками А і Б (дані Амiana Марцеліна)

Джерело: [17].

Згадування варварських етносів в книгах Амiana Марцеліна

Книги	франки	аламанни	сарматы	перси	герулы	готы	«варвары»	батавы	арабы	лентинцы	«германцы»	зианни	иберы	незеленци	квалды	саксы	Всього
XIV	1	4															5
XV	8																8
XVI		1		1													2
XVII																	0
XVIII	1	3					1										5
XIX			1														1
XX		1		1	3	1		2									8
XXI	2	2					3										7
XXII		2															2
XXIII						1			2								3
XXIV	2		5	8			1		1								17
XXV	3		1		1						2	1					8
XXVI	5	5		1			1										12
XXVII	1		3		2			2									8
XXVIII																1	1
XXIX		2												1			3
XXX	1	1	2			1										1	6
XXXI	6		5			3				2			1				17
ВСЕГО:	30	21	17	11	6	6	6	4	3	2	2	1	1	1	1	1	113

Джерело: [17].

План-конспект факультативного заняття для 6 класу на тему: «Християни та варвари в римській армії I-V ст.»

Клас 6. Заняття №32

Тема: Християни та варвари в римській армії I-V ст

Мета уроку:

Навчальна: розкрити особливості римської армії; розглянути процес залучення варварів до римської армії; ознайомити учнів з особливостями поширення християнської віри на території Римської імперії; з'ясувати наслідки проникнення варварів та християн в середовище римської армії.

Розвивальна: форумувати та розвивати в учнів дослідницькі уміння; розвивати навички пошуку матеріалу; навчити учнів самостійного мислення (висувати теорії, гіпотези, узагальнювати, робити висновки), сприяти розвитку критичного мислення.

Виховна: виховувати повагу до різних народів та релігійних вірувань; виховувати активну житєву та громадянську позицію; покращувати комунікативні та культурні компетенції.

Тип уроку: Комбінований

План

1. Характерні риси римської армії в I-V ст.
2. Християни і римська армія.
3. Варвари на службі в римській армії.

Ча с	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність учителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітка
1-2 хв.	Організаційний етап	Привітання. Перевірка присутніх. Повідомлення теми уроку.		
4 хв	Етап активізації		<ol style="list-style-type: none"> 1. Яку епоху ми вивчаємо? Які її основні риси? 2. На якій території розташовувалася Римська імперія? 3. Якою ви уявляєте римську армію? 4. Хто такі варвари? 5. Де і коли з'явилося християнство 	Логічна, аксіологічна, хронологічна, просторова компетентності
4 хв.	Етап мотивації		<ol style="list-style-type: none"> 1. Як ви гадаєте яка роль колишніх варварських народів в сучасному світі? 	Аксіологічна, логічна компетентно
9 хв.	Пояснення нового	1. Характерні риси римської армії в I-V ст	<ol style="list-style-type: none"> 1. Учні відповідають на питання: <ul style="list-style-type: none"> - Як вплинуло розширення кордонів імперії на 	Просторова, хронологічна

матеріалу.

Питання 1

Варто зупинитися на характеристиці римської армії в **I-V ст.** Через значне розширення території імперії на межі II-III ст. збільшилася і необхідна кількість легіонів які би охороняли кордони імперії. Реформа Гая Марія поставила всі римські легіони під контроль держави, вони були однаково спорядженні та їм виплачувалася однакова платня. Змінилася і система набору до римської армії. Туди все більше потрапляли бідні прошарки населення, що сприяло призвело до втрати елітарності і виборності римських легіонів. Найперше Гай Марій приступив до реформи збройних сил (106—105 рр. до н. е.). Марій скасував попередній принцип комплектування легіонів, коли в армії могли служити лише громадяни, які мали земельну власність. Надалі вона повинна була комплектуватися лише на добровільних засадах, незалежно від майнового цензу, тобто вперше набирали в армію всіх бажаючих — пролетарів, котрих було в державі дуже багато. Брали до уваги лише громадянство і придатність до військової служби. Оскільки воїни і офіцери одержували певну платню, озброєння, обмундирування і харчування, вони не були обтяжені турботою про своє господарство, сім'ї. Строк служби становив 16 років. Після цього воїни могли йти у відставку і наділялись землею. Так формувалося

розвиток римської армії?

2. «Ромашка Блума»:

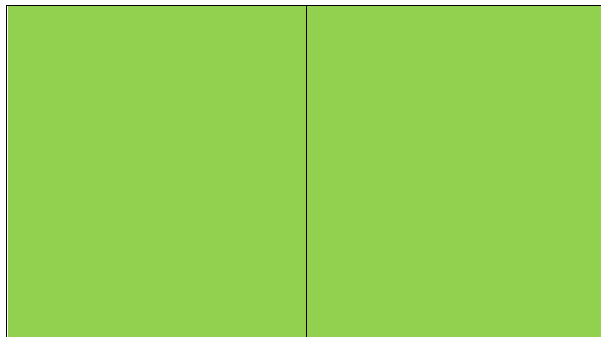
- Що? Де? Коли?
- Я вважаю що, ...
- Чому? ...тому, що...
- А що якби...
- Як би ви визначили...
- Як це можна використати на практиці?

3. Учні складають таблицю:

Роки реформи Гая Марія	
Строк служби римського воїна	
Назва громадянів Риму без землі.	

а, логічна та аксіологічна, інформаційна а компетентності

постійне професійне добре навчене
військо.

<p>9 хв.</p>	<p>Питання 2</p>	<p>2. Християни і римська армія. Що до християнства як елементу суспільства а відповідно і армії то можна сказати те що це складне і багатогранне явище. Спочатку римське суспільство мало свої вірування та традиції, пантеон власних богів та богинь та вони не хотіли відмовлятися від звичного їм середовища. Коли нова релігія з'явилася на теренах Римської імперії, звичайно це не сподобалося ні населенню, ні владі, а тим паче на початку свого поширення не стосувалося жодних владних структур. Християнство спочатку виникло як секта, яка не сприймалася, християнське віровчення оголошувалося поза законом. До нього ставилися як до певної загрози, а християнське</p>	<p>1. Учні відповідають на питання:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яка головна книга християнства? - Яких апостолів ви знаєте? <p>2. Учні діляться на 2 групи і характеризують римське язичництво і ранє християнство</p> <p>3. Мозковий штурм: чому християнство почало поширюватися на територію імперії</p>	<p>Логічна, аксіологічна, інформаційна а компетентність</p>
------------------	------------------	---	--	---

	<p>вчення навіть деякий час вважалося нісенітницею. . Зміни в суспільній структурі Риму починаються лише з II-III ст н. е. , вони багато в чому вплинули на соціально психологію та ідеологію різних верств населення імперії. Поступово відношення до християнства починає змінюватися як зі сторони римської влади, так і зі сторони населення. Починають існувати християнські громади, нова релігія починає привертати увагу людей різного соціального стану. Можливо нова релігія йшла малими кроками до свого визнання, особливо на Заході імперії, але впевнено. Армія і християнські вірування починають активно зустрічатися вже у II ст. н.е. Коли до римської армії</p>		
--	--	--	--

		<p>починають набирати бідних людей, солдатів із африканських провінцій, де було поширене християнство. В результаті частка християн в армії імперії сильно збільшилася</p>		
--	--	--	--	--

4 ХВ	Питання 3	3. Варвари на службі в римській армії.	1. Учні відповідають на запитання: Що ви знаєте про велике переселення народів? Хто такі федерати? Чому варварів називали саме так?	Логічна, аксіологічна , інформаційн
---------	-----------	--	--	--

		<p>Римський вплив поширювався й на інші народи, які жили на північних і східних кордонах Імперії: на британців, даків, язигів, сарматів тощо. Одночасно з цим спостерігалось проникнення варварів і до римського суспільства. Особливо помітно цей процес відбувався в армії. Загони варварів (галлів, германців, нумідійців, іллірійців та інших) відігравали помітну роль уже наприкінці Республіки. Вони брали участь у битві при Фарсали і в Александрійській війні. Германські загони за Тиберія та і Марка Аврелія використовувалися римлянами у боротьбі з вільними германцями. Переломним моментом в історії відносин римлян і германців стала Маркоманська війна (166-180 рр.) за імператора Марка Аврелія, що закінчилася блискучою перемогою римської зброї. Імператор використовував германців не лише як військові формування, а й для різноманітних робіт. Зі згоди імператора ціле плем'я квадів оселили на правах летів (колонів) на спустошені війною і епідемією області Римської імперії. Приклад Марка Аврелія наслідував його син Коммод, який прийняв на службу 13 тис. квадів і стільки ж маркоманів. □ У період політичної анархії III ст. осідання германців на римських землях ще більше посилювалося. Імператори Клавдій II Готський, Авреліан і Проб захоплювали в полон десятки тисяч германців, скіфів та інших варварських народностей, використовуючи їх як військову і робочу силу □ Наприкінці III ст. озброєння, стратегічні прийоми римської</p>	2. Дискусія Варвари в римській армії позитив чи негатив?	а компетентність
--	--	--	--	---------------------

	<p>армії варваризуються, командний склад і нижчі чини майже повністю вербуються з германців чи сарматів. Солдат стає синонімом слова «варвар», військова скарбниця називається «варварська скарбниця» (fiscus barbaricus) тощо. □ Варваризація римської армії і римських порядків посилюється при християнських імператорах Константині та Феодосії Великих. Серед варварів християнське вчення знаходило більше прихильників, ніж у старому язичницькому, греко-елліністичному світі. Проте ще більше варварський вплив посилюється в епоху Пізньої імперії. Діоклетіан і Максиміан самі за походженням були іллірійцями, а вищі командні посади в армії займали їхні співвітчизники. □ При Константині (уродженцеві Мезії) варвари займали почесне становище не лише в армії, а й при дворі; вони з'являються навіть у вищій державній раді (consistorium principis)</p>	
--	--	--

5 хв.	Етап систематизації		«Шапка питань» – учні на заздалегідь підготовлених аркушах пишуть свої запитання стосовно нової теми та вкидають їх у капелюх. Після чого по черзі витягають та відповідають на запитання.	Аксіологічна, логічна, інформаційна компетентності
2 хв.	Висновки	<p>Реформи Гая Марія розширили соціальний склад римської армії куди почали проникати різноманітні етнічні та релігійні елементи. Постійні завойовницькі війни риму потребували чисельної армії тому до її складу почали набирати варварів які підсилювали її. Так поступову почалася варваризація римської армії, все більше офіцерів і військових начальників були вихідцями із варварських народів.</p> <p>Тривале перебування легіонів в африканських та азійських провінціях призводило до проникнення туди християнського віровчення, поступово все більше римських легіонерів ставали християнами що на початках призводило до конфліктів з імператорською владою.</p>		

2 хв.	Домашнє завдання		I- варіант видатні полководці варварського походження II- християни воєначальники в римській армії	

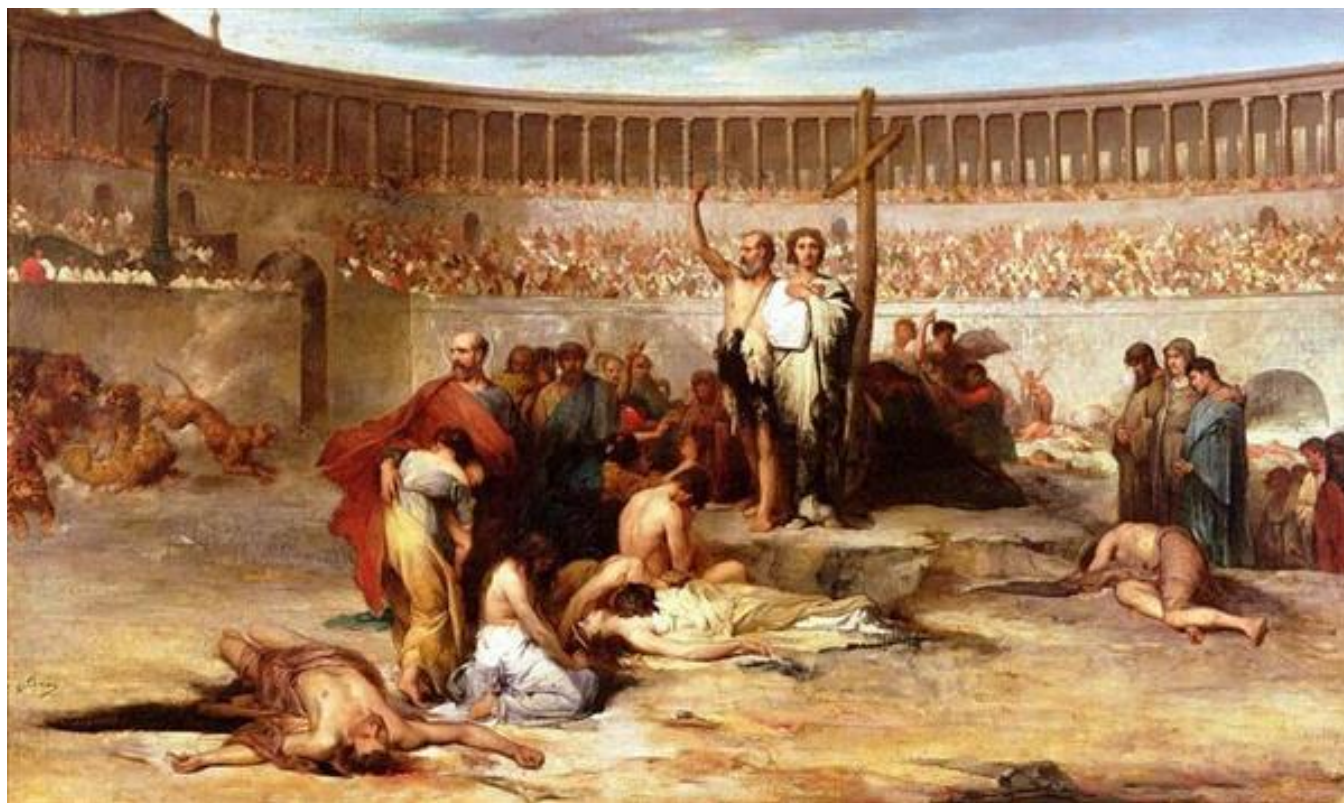
Джерело: власна розробка

Римський легіон і варварські загони

Джерело: [54].

Гоніння на християн

Джерело: [54].

